

ลักษณะของศัพท์หลังการในเรื่องพุทธจรีต

ความหมายและความเป็นมาของศัพท์หลังการ

ศัพท์หลังการ เป็นคำในภาษาสันสกฤต มาจากคำว่า "ศัพท์" กับ "อลงการ ศัพท์" แปลว่า เสียง, คำ^๑ อลงการ แปลว่า เครื่องประดับ, การประดับตกแต่ง^๒ ศัพท์หลังการจึงหมายถึง การประดับตกแต่งคำประพันธ์ให้ไพเราะ น่าอ่าน น่าฟัง ด้วยเสียงหรือคำ ตามหลักของอลงการด้านเสียงในตำราว่าด้วยการแต่งคำประพันธ์หรืออลงการศาสตร์ในภาษาสันสกฤต หลวงบรรพตพรหมรักษ์ (นิยม รักไทย) ได้ให้ความหมายของศัพท์หลังการไว้ว่า ศัพท์หลังการ หมายถึง การใช้ศัพท์หรือผูกคำขึ้นใช้ตามอลงการวิธี ดุจอนุปราศหรืออักษรลวน^๓

ศัพท์หลังการ เป็นวิธีแต่งคำประพันธ์ให้งดงามด้านเสียง อยู่ในทฤษฎีการประพันธ์ในภาษาสันสกฤต ซึ่งเรียกว่า อลงการศาสตร์ อันมีผู้ศึกษารวบรวมแต่งเป็นตำราขึ้นตั้งแต่ประมาณ ๑๐๐ ปี ก่อนคริสตกักราช^๔ แต่ชาวอินเดียรู้จักใช้ออลงการในการแต่งคำประพันธ์มาตั้งแต่สมัยพระเวทแล้ว ดัง

^๑ Monier Monier-Williams, A Sanskrit-English Dictionary (London : Oxford University Press, 1964), p. 1052.

^๒ Ibid., p. 94

^๓ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, สันสกฤต-ไทย-อังกฤษ อภิธาน (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๑), หน้า ๔๖.

^๔ P.V. Kane, History of Sanskrit Poetics, 4th ed. (Delhi : Motilal Banarsidass, 1971), p. 328.

ปรากฏการใช้เสียงซ้ำของพยัญชนะและคำ (ซึ่งต่อมาเรียกว่า อนุปราศ และยวมก) ในคัมภีร์ฤคเวท
หลายตอนด้วยกัน^๑ เช่น

อนุปราศในคัมภีร์ฤคเวท

rakṣāno agne tava rakṣaṇebhī rārakṣaṇaḥ (Ṛg. IV.3.14)

pratārthagne prataram na āyuh. (Ṛg. IV.12.6)

abjā gojā ṛtajā adriajā ṛtam (Ṛg. IV.40.5)

vayamagne vanuyāma tyotā vabhūyavo (Ṛg. V.3.6)

hamṣaḥ śuciśad vasurantarikṣasaddhotā dediśadatithirduroṇasat
(Ṛg. IV.40.5)

ยวมกในคัมภีร์ฤคเวท

dadadṛcā sanim yate dadanmedhāmṛtāyate (Ṛg. V.27.4)

divābhipitve vasā gamiṣṭhā pratyavartim dāsuṣe sambhaviṣṭhā
(Ṛg. V.76.2)

^๑ อ้างถึงใน P.V. Kane, History of Sanskrit Poetics, p. 328..

ดังนั้น ศัพท์หลังการจึงมีมาตั้งแต่สมัยพระเวทนานหลายพันปีมาแล้ว^๑ แต่เพิ่งมีผู้รวบรวมขึ้นเป็นทฤษฎีส่วนหนึ่งของอรรถศาสตร์ในภายหลัง

อรรถศาสตร์ เป็นความรู้ว่าด้วยการประดับตกแต่งคำประพันธ์ให้ไพเราะงดงามมีความหมายลึกซึ้งกินใจ มีหลักเกณฑ์ต่าง ๆ ทั้งด้านการใช้เสียง การใช้คำและการใช้ความหมายของคำหรือของข้อความ รวมตลอดถึงวิธีการประพันธ์ให้ดีและวิธีการพิจารณาคำประพันธ์ด้วย ป.ส. ศาสตร์ได้ให้ความหมายไว้ว่า "คำว่า 'อรรถศาสตร์' นี้ แปลว่า ตำราว่าด้วยการประดับ ได้แก่ ตำราประเภท ๑ ในภาษาสันสกฤต อันกล่าวถึงลักษณะประโยชน์ วิธีการแต่ง และวิธีการตีพิมพ์หนังสือประเภทวรรณคดี . . ."^๒ และยังชี้ให้เห็นความจำเป็นของ อรรถศาสตร์ในการแต่งหนังสือต่าง ๆ ว่า

. . . คราวนี้เราจะกล่าวถึงประมวลอรรถการ อันไม่มีอยู่แล้วไซ้ คำประพันธ์แม้แต่ที่ปราศจากโทษทั้งหลาย และประกอบไปด้วยคุณทั้งหลาย ก็ยังไม่สง่า เหมือนรูปร่างหญิงอันสักแต่ปราศจากลักษณะที่ชั่ว และกอรปด้วยลักษณะที่ดีเท่านั้น ก็ยังไม่สง่าฉะนั้น^๓

อรรถศาสตร์ จึงมีความจำเป็นเสมอไปกับเสื้อผ้าอาภรณ์และเครื่องประดับกายต่าง ๆ ของสตรีหรือบุคคทุกทั่วไป ถ้าแต่งกายที่ประดับร่างกายสวยงาม ก็จะทำให้บุคคลนั้นดูงามสง่าขึ้นกว่าเดิม (Bhāmaha) และรุทระ (Rudrata) ก็ได้เปรียบเทียบอรรถการในการประพันธ์ไว้ว่าเหมือนภูษณะ (Bhūṣaṇa) คือ เสื้อผ้าอาภรณ์ หรือ เพชรนิลจินดา หรือ เครื่องประดับอื่น ๆ

^๑ วรรณคดีสมัยพระเวทเกิดขึ้นประมาณ ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว (มีผู้สันนิษฐานว่า ในราว ๑,๒๐๐ ปี ถึง ๑,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกักราช หรือ ประมาณ ๖๕๐-๕๕๐ ปีก่อนพุทธศักราช)

Arthur A. Macdonell, The History of Sanskrit Literature.
2d ed. (Delhi : Motilal Banarsidass, 1971), p. 24.

^๒ วาควภู, อรรถศาสตร์, แปลโดย ป.ส. ศาสตร์, หน้า ๕๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

ของงานประพันธ์ อื่นๆ อีกหนึ่งอัน ใดๆ ไม่ว่าในภาษากรีก ละติน หรือสันสกฤต ต่างก็เห็นพ้องกันว่า เครื่องประดับหรืออঙ্การนี้เป็นสิ่งจำเป็นที่ขาดไม่ได้สำหรับกวีนิพนธ์ กวีนิพนธ์ต้องอาศัยพยางค์อঙ্การ ไม่ใช่ข้ออঙ্การอาศัยกวีนิพนธ์

ด้วยควมสำคัญอย่างนี้ จึงมีผู้เริ่มศึกษาความรู้แขนงนี้ อย่างจริงจัง รวบรวมกำหนดกฎเกณฑ์ วิธีการประพันธ์ต่าง ๆ จากวรรณคดีตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน เกิดเป็นวิชาหรือศาสตร์ขึ้น เรียกว่า อঙ্การศาสตร์

ตำราเกี่ยวกับอঙ্การศาสตร์เล่มแรก คือ นาฏยศาสตร์ (Nāṭyaśāstra) ของภรตมุนิ (Bharata-Muni) ซึ่งแต่งขึ้นในราวคริสต์ศตวรรษที่ ๑^๒ แต่ พ.วี. กานเน (P.V. Kane) ถือว่า อัคนิปุราณะ (Agnipurāṇa) เป็นตำราอঙ্การศาสตร์เล่มแรก^๓ สมัยต่อ ๆ มา ได้มีผู้ค้นคว้าศึกษา และแต่งตำราว่าด้วยอঙ্การศาสตร์ขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก เช่น กวยายลঙ্การ (Kāvyaḷamkāra) ของ ภัมาหะ (Bhāmaha) , กวยาทรระ (Kāvyaḍarṣa) ของ ฑันฑิน (Daṇḍin) , กวยามิมามสา (Kāvyaḡmimāmsā) ของ ราเชษะ (Rājasekhara) , ทรูป (Daśarūpa) ของ ฑันฑุชัย (Dhanañjaya) , กวยประกาศ (Kāvyaḡprakāśa) ของ มัมมฏะ (Mammata) , วาภฏาลঙ্การ (Vāgbhaṭāḷamkāra) ของ วาภฏะ (Vāgbhaṭa) และ สาหิตยทรปะณะ (Sāhityaḍarpana) ของ วิศวานาถ (Viśvanātha) เป็นต้น^๔

¹ Antony B.S., A Study of Alamkāras in Sanskrit Mahākāvyaḡs and Khandakāvyaḡs (Delhi : Amar Printing Press, 1977), p. 49.

² Mammata, Mammata's Kāvyaḡprakāśa, tr. A.B. Gajendragadkar (Bombay : C.K. Dhotre, 1970), p. 35.

³ P.V. Kane, History of Sanskrit Poetics, p. 3.

⁴ Ibid., pp. 78-304.

อลังการศาสตร์ แบ่งเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ อลังการด้านเสียงหรือคำ เรียกว่า ศัพท์-
ลึงการ (Sabdālamkāra) และ อลังการด้านความหมาย เรียกว่า อรรถาลังการ (Arthā-
lamkāra) ในบางครั้งปรากฏว่าบทประพันธ์บทเดียวกันหรือประโยคเดียวกันหรือคำเดียวกัน เป็น
 ใตทั้งศัพท์ลึงการและอรรถาลังการ นักอลังการ (Alamkārika) บางท่าน เช่น โภชะ
 (Bhoja) จึงเรียกอลังการประเภทนี้ว่า อุภยาลังการ (Ubhyālamkāra) โภชะยังกล่าวว่า
 บทประพันธ์หนึ่ง ๆ จะมีอลังการทั้งสองเรื่องนี้ คือ ศัพท์ลึงการและอรรถาลังการเสมอ^๒ ผู้วิจัยจึง
 ถือว่าอลังการศาสตร์แบ่งเป็น ๒ ประเภทดังกล่าว ไม่ได้ถือว่า อุภยาลังการเป็นอลังการอีกประเภท
 หนึ่ง เพราะเนื้อหาของอุภยาลังการรวมอยู่ในศัพท์ลึงการและอรรถาลังการแล้ว และในวิธานนิพนธ์
 ฉบับนี้จะกล่าวถึงรายละเอียดเฉพาะศัพท์ลึงการเท่านั้น

ลักษณะและประเภทของศัพท์ลึงการ

ศัพท์ลึงการในภาษาสันสกฤตมีลักษณะเป็นการซ้ำคำหรือซ้ำเสียงพยัญชนะในตำแหน่งตรง
 ต่าง ๆ ของบทประพันธ์ เช่น คณบท กลางบท ทายบท, คณบาท กลางบาท ทายบาท, เป็นต้น อัน
 เป็นผลให้บทประพันธ์นั้น ๆ มีเสียงไพเราะ น่าอ่าน น่าฟัง เพิ่มความสว่างงดงาม ให้แก่บทประพันธ์
 มีการแบ่งและกำหนดลักษณะของศัพท์ลึงการออกเป็นประเภทต่าง ๆ ตามมติของผู้แต่งตำราอลังการ
 ศาสตร์ สมัย ๑๐๐ ปีก่อนคริสตศักราชถึงคริสตศักราช ๕๐๐ มีการแบ่งศัพท์ลึงการไว้อย่างกว้าง ๆ

^๑ Antoni B.S., A Study of Alamkāras in Sanskrit Mahākāvyaś
and Khandakāvyaś, p. 55.

ส่วน มัมมภูชะ เรียกว่า "สักร" (Samkara) และ ภามหะ เรียกว่า "สัสมฤฐิ"
 (Samsṛṣṭi)

^๒ Ibid., p. 54.

"Sabdārthau sahitau kāvyam."

มีน้อยประเภท^๑ ส่วนในยุคหลัง ประมาณ ค.ศ. ๕๐๐-๑๖๖๕ มีการแบ่งศัพท์หลังการไว้อย่างละเอียด มีจำนวนประเภทมากขึ้น^๒ ในบรรดาคำรอลังการศาสตร์ ทั้งยุคต้นและยุคหลัง จำนวน ๓๔ เล่ม^๓ คำรอลังการศาสตร์ของมัมมฏะ นับว่ามีชื่อเสียงมากที่สุด ดังที่ พี.วี. กานะ (P.V. Kane) ผู้รวบรวมศึกษาวิจารณ์เรื่องอลังการศาสตร์ ได้กล่าวให้ความเห็นว่า

. . . กาวยประกาศ ของ มัมมฏะ (Kāvya prakāśa of Mammata) เป็นคำรอลังการศาสตร์ที่มีชื่อเสียงมาก ได้รับการพิมพ์ซ้ำหลายครั้งหลายหน. . . ในบรรดาคำรอลังการทั้งหลาย กาวยประกาศนี้เป็นคำร่าที่หาเล่มอื่นเสมอเหมือนโดยยาก เป็นคำร่าที่เก็บรวบรวมและสรุปเรื่องอลังการในยุคก่อน ๆ เขาไวหมดในเล่มเดียวนี้ และเป็นคำรอลังการที่กลายเป็นหลักแบบฉบับให้คนรุ่นหลังได้ศึกษาค้นคว้าต่อมา^๔

ผู้วิจัยจึงได้ศึกษาลักษณะของศัพท์หลังการจากคำรอลังการศาสตร์ของมัมมฏะ คือ กาวยประกาศ นี้ เป็นหลัก และอาศัยคำรอลังการศาสตร์เล่มอื่นประกอบบ้าง ได้แก่ สหิตยทรรปณะ ของ วิศวานาถ, อลังการศาสตร์ ของ วาถฏะ (ป.ส. ศาสตร์ แปลเป็นภาษาไทย) และคำร่าอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับอลังการศาสตร์เท่าที่หาได้ในเมืองไทย

^๑ P.V. Kane, A History of Sanskrit Poetics, pp. 3-151.

^๒ Ibid., pp. 151-325.

^๓ Ibid., pp. 3-325.

^๔ Ibid., pp. 266.

ศาสตราจารย์ ดร. สัตยพรต ศาสตร์ (Professor Dr. Satyavrat Shastri) แห่งมหาวิทยาลัยเคลลี ประเทศอินเดีย ซึ่งได้รับเชิญมาเป็นผู้บรรยายพิเศษวิชาภาษาสันสกฤต ในคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ให้ความเห็นไว้ว่า กาวยประกาศ ของ มัมมฏะ เป็นคำรอลังการศาสตร์ที่มีชื่อเสียงมาก นับว่าเป็นคำร่าที่ดีที่สุดเล่มหนึ่ง.

ประเภทศัพท์หลังการ

ศัพท์หลังการในภาษาสันสกฤตมีอยู่ ๖ ประเภท^๑ ได้แก่

- ก. อนุปราส (Anuprāsa)
- ข. ยมก (Yamaka)
- ค. วโกรกติ (Vakrokti)
- ง. เศลษ (Slesā)
- จ. จิตร (Citra)
- ฉ. ๑. ปุนรুক্তวาทาภาส (Punaruktavadābhāsa)

เมื่อได้ศึกษาลักษณะของศัพท์หลังการทั้ง ๖ ประเภทข้างต้นนี้แล้วและเมื่อได้พิจารณาศึกษาบทประพันธ์ทุกบทในเรื่องพุทธจรีต ของ อัสวโมษ แล้ว ปรากฏว่ามีลักษณะของศัพท์หลังการที่ตรงกับลักษณะดังกล่าวข้างตนอยู่ ๓ ประเภท ได้แก่ อนุปราส, ยมก, และเศลษ อีก ๓ ประเภท คือ วโกรกติ, จิตร และ ปุนรুক্তวาทาภาส ไม่มีปรากฏอยู่ในเรื่องพุทธจรีตนี้^๒

ลักษณะของศัพท์หลังการในเรื่องพุทธจรีต

ศัพท์หลังการประเภทแรกที่มีอยู่ในเรื่องพุทธจรีต คือ อนุปราส

อนุปราส (Anuprāsa) มาจากคำว่า อน-ปุ-ร-อาส (ธาตุ อสุ = โยน, ทอด)^๓ แปลว่า โยนตามไปข้างหน้า มัมมภูงะไคไคความหมายไว้ว่า อนุปราสคือการซ้ำอักษรเดียวกันโดยมุ่งความ

^๑ R.C. Dwivedi, The Poetic Lights : Kāvya prakāśa of Mammata (Delhi : Jawaharnagar, 1970), 2 : 344-383.

๑. ต่อจากนี้ไปจะใช้ย่อว่า Kāv.

^๒ ฎีกาตคณวก หน้า ๑๔๑-๑๔๔.

^๓ Monier Monier-Williams, A Sanskrit-English Dictionary, p. 36.

เหมือนกันของพยัญชนะเสียงหนึ่ง ๆ เมัพยัญชนะนั้นจะประสมด้วยสระต่างกัน อนุปราชที่วางไว้อย่างดี ย่อมเหมาะแก่รส (ของบทประพันธ์) เป็นต้น^๑

อนุปราชแบ่งออกเป็น ๒ ชนิด^๒ ได้แก่

๑. เจกานูปราช (Chekānuprāsa)
๒. วฤตตยอนุปราช (Vṛtṭyanuprāsa)

ในเรื่องพุทธจริต มีอนุปราชครบทั้ง ๒ ชนิดนี้

๑. เจกานูปราช (Chekānuprāsa) มาจากคำว่า เจก ซึ่งแปลว่า ผู้ฉลาด^๓ กับ คำว่า อนุปราช เจกานูปราชจึงแปลตามรูปศัพท์ว่า อนุปราชของผู้ฉลาด หมายถึง การซ้ำพยัญชนะ หลายตัวเพียงหนึ่งครั้ง^๔ มีตัวอย่างดังนี้

¹ Kāv. IX.79a, p. 346.
Varnasāmyamanuprāsah
svaravaisādr̥syē'pi vyañjanamātrasadr̥satvam varnasāmyam /
rasādyanugataḥ prakṛṣṭo nyāso'nuprāsah /

² Kāv. IX.79b, p. 346.
chekāvṛttigato dvidhā /

³ Monier Monier-Williams, A Sanskrit-English Dictionary, p. 407.

⁴ Kāv. IX.79c, p. 346.
so'nekasya sakṛt pūrvah
anekasyārthād vyañjanasya sakṛdekavāram sādṛṣyam chekānuprāsah /

tato'runaparispandamandikrtavapuh sasi / /-
 dadhre kāmāparikṣāmakāminigandayāndutām // 347 //¹

ในตัวอย่างบทนี้ เจกานุปราส คือ nd กับ nd ซ้ำกันหนึ่งครั้งในบาท ab และ nd กับ nd ซ้ำกันหนึ่งครั้งในบาท d

เจกานุปราสมีปรากฏอยู่ในเรื่อง พุทธจรีต ทุกสรรคทั้ง ๑๑ สรรค แต่ไม่มีอยู่ในทุกบท บางครั้งมีปรากฏอยู่ติดต่อกันหลายบท บางครั้งเว้นไปบทหนึ่งหรือสองบทหรือหลาย ๆ บท แล้วจึงปรากฏก็มี และในบทหนึ่ง ๆ จะมีเจกานุปราสไม่ครบทั้ง ๔ บาท (บาท a, b, c, d) มีเพียงบาทใดบาทหนึ่ง หรือสองบาท หรือมากที่สุดสามบาทเท่านั้น ดังตัวอย่าง

เจกานุปราส ปรากฏในบาท a

sitonnatatvena gunena hrtvā kailāsa śailasya yadagra śobhām /
 bhamādupetān vahad ambuvāhān sambhāvanām kim saphalī cakāra // (C.I. 3)

เจกานุปราส ปรากฏในบาท a และ b

abhigamya ca tāstasmai vismayotphullalocanāh. /
 cakrire samudācāram padma kosanibhaih karaiḥ // (J.IV. 2)

เจกานุปราส ปรากฏในบาท b

imānastau samutkrstān saddharmānsa labheddhuvam /
 /srutvemam yah prasannātamā drstvā ca sāmjalirbhavet // (C.XVI. 90)

¹ Kāv. IX.347, p. 348.

เจกานุปราส ปรากฎในบาท b, c และ d

ihaiti hitvā svajanam paratra pralabhya cehāpi cehapi punah prayāti /
gatvāpi tatrāpyaparatra gacchatyevam jane tyāgini ko'nurodhaḥ //

(J.IX. 36)

เจกานุปราส ปรากฎในทั้งบาท c และ d

dhrtvā himādridhavalam guru śadvisānam
dānādhivāsita-karam hi gajasya rūpam /
śuddhodanasya vasudhādhīpatermahisyāḥ

kuksim viveśa sa jagadvyaśanaksayāya // 20 // (C.I. 20)

กลุ่มของพยัญชนะที่เป็นเจกานุปราสในเรื่องพุทธจริต มีจำนวนทั้งหมด ๑๕ กลุ่ม ซ้ำกัน ๔๒๒ แห่ง เป็นกลุ่มพยัญชนะ ๒ ตัว จำนวน ๑๑ กลุ่ม ซ้ำกัน ๔๑๒ แห่ง และเป็นกลุ่มพยัญชนะ ๓ ตัว จำนวน ๔ กลุ่ม ซ้ำกัน ๑๐ แห่ง

เจกานุปราสชนิดกลุ่มพยัญชนะ ๒ ตัว ซ้ำกัน ๑ ครั้ง มีจำนวนการซ้ำทั้งสิ้น ๔๑๒ แห่ง

แบ่งเป็น ๑๑ กลุ่ม ได้แก่

๑. กต kt	ปรากฏซ้ำ	๖	แห่ง	ใน	C.I.11cd,	J.IV.47b,	J.VIII.36b,
					J.IX.27ab,	J.IX.67ab,	J.XII.14ab.
๒. กย ky	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.V.36b.		
๓. กร kr	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.II.12c.		
๔. กล kl	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.V.6c.		
๕. กว kv	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	C.I.45a,	J.VI.45d.	
๖. กษ ks	ปรากฏซ้ำ	๑๑	แห่ง	ใน	C.I.20cd,	J.II.15c,	J.III.9d,
					J.III.36d,	J.VI.57cd,	J.VII.34cd,
					J.VIII.41c,	J.VIII.30ab,	J.IX.19cd,
					J.IX.54ab,	J.IX.62ab,	J.X.13c,

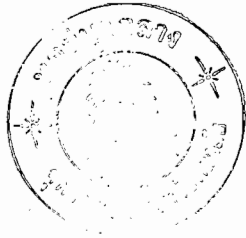
				J.XII.92b,	J.XII.118b,	J.XIII.35b,			
				J.XIII.50ab,	C.XVI.84ab.				
๑๗.	ขย	khy	ปรากฏซ้ำ	๒	แห่ง	ใน	C.XVII.6b,	C.XVII.12a.	
๑๘.	งก	ngk	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.X.28cd.		
๑๙.	งค	ngc	ปรากฏซ้ำ	๓	แห่ง	ใน	J.VIII.28ab,	J.X.1c,	J.XIII.40b.
๑๐.	งต	ngt	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	C.XIV.72a.		
๑๑.	งท	ngt	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	C.XV.95ab.		
๑๒.	งศ	ngs	ปรากฏซ้ำ	๒	แห่ง	ใน	J.III.5ab,	J.III.9d.	
๑๓.	งส	ngs	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.IX.27a.		
๑๔.	จจ	cc	ปรากฏซ้ำ	๓	แห่ง	ใน	J.I.51d,	J.V.4b,	J.VII.7c.
๑๕.	จฉ	cch	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.X.12cd.		
๑๖.	ชช	jj	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.VI.39ab.		
๑๗.	ชฌ	jj	ปรากฏซ้ำ	๘	แห่ง	ใน	J.III.52cd,	J.IX.35cd,	J.XII.30cd,
							J.XII.41cd,	J.XII.61ab,	C.XVI.47cd,
							C.XVI.71d,	C.XVI.76cd.	
๑๘.	ชฌ	jj	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	C.XVII.15a.		
๑๙.	ฌช	jj	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.XII.64ab.		
๒๐.	ฌท	ngt	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.II.7b.		
๒๑.	ฌย	ngy	ปรากฏซ้ำ	๒	แห่ง	ใน	J.II.43ab,	J.III.21b.	
๒๒.	ตต	tt	ปรากฏซ้ำ	๑๒	แห่ง	ใน	C.I.19ab,	J.I.63cd,	J.V.35d,
							J.VII.48d,	J.IX.24c,	J.IX.56ab,
							J.IX.63cd,	J.X.1c,	J.XI.2d,
							J.XI.6cd,	J.XII.37a,	J.XIII.64cd.
๒๓.	ตณ	tn	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.IX.64cd.		
๒๔.	ตม	tm	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.VII.40c,	J.VIII.77d.	
๒๕.	ตย	ty	ปรากฏซ้ำ	๖	แห่ง	ใน	J.I.56c,	J.VI.22d,	J.IX.31d,

				J.IX.36cd,	J.XII.73cd,	C.XVI.18d.		
๒๖.	ทว tv	ปรากฏซ้ำ	๑๒	แห่ง	ใน	C.I.3a,	J.I.58ab,	J.IX.25cd,
						J.X.27a,	J.XIII.58b,	C.XIV.49ab,
						C.XIV.87a,	C.XV.6cd,	C.XVI.13ab,
						C.XVI.16ab,	C.XVI.87c,	C.XVII.30c.
๒๗.	ทร tr	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.II.22cd,	J.V.48c,	J.IX.36c,
						J.IX.37d,	J.X.16d,	J.XI.27ab,
						C.XV.114ab.		
๒๘.	ทส ts	ปรากฏซ้ำ	๒	แห่ง	ใน	J.VIII.24b,	J.IX.26c.	
๒๙.	ทธ ddh	ปรากฏซ้ำ	๑๔	แห่ง	ใน	J.I.20b,	J.III.2cd,	J.V.16ab,
						J.VI.31cd,	J.IX.18ab,	J.XI.1cd,
						J.XII.40c,	J.XIII.31ab,	C.XV.31cd,
						C.XVI.12cd,	C.XVI.70ab,	C.XVI.90b,
						C.XVII.1d,	C.XVII.17a.	
๓๐.	ทร dr	ปรากฏซ้ำ	๒	แห่ง	ใน	J.V.15b,	C.XVII.6c.	
๓๑.	ทว dv	ปรากฏซ้ำ	๖	แห่ง	ใน	C.I.11b,	J.II.40d,	J.IV.59cd,
						J.IV.23d,	J.X.10b,	J.XII.115ab.
๓๒.	ธย dhy	ปรากฏซ้ำ	๒	แห่ง	ใน	J.II.35ab,	J.XIV.1d.	
๓๓.	ธว dhv	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.I.58cd.		
๓๔.	นต nt	ปรากฏซ้ำ	๑๕	แห่ง	ใน	C.I.21cd,	J.IV.58d,	J.VII.24ab,
						J.VII.43ab,	J.VII.53b,	J.VII.53d,
						J.IX.28d,	J.IX.64cd,	J.IX.66cd,
						J.XI.5d,	J.XI.23b,	J.XI.24b,
						J.XI.35ab,	J.XII.42cd,	J.XIV.12c.
๓๕.	นน nn	ปรากฏซ้ำ	๒	แห่ง	ใน	J.XII.95ab,	C.XVI.119cd.	
๓๖.	นม nm	ปรากฏซ้ำ	๒	แห่ง	ใน	J.I.49b,	J.XIII.69ab.	

๓๗. นย ny	ปรากฏซ้ำ ๘ แห่ง	ใน	J.III.15d, J.IV.91ab, J.X.20a,	J.III.21b, J.VI.44c, C.XVI.95ab,	J.IV.6c, J.VI.49c, C.XVI.121a.
๓๘. ปต pt	ปรากฏซ้ำ ๒ แห่ง	ใน	C.XIV.79cd, C.XV.59a.		
๓๙. พร pr	ปรากฏซ้ำ ๖๑ แห่ง	ใน	C.I.11cd, J.I.13ab, J.I.62d, J.III.17cd, J.V.28a, J.VII.45cd, J.VIII.50cd, J.IX.35cd, J.IX.37a, J.IX.57d, J.IX.77cd, J.X.37ab, J.XI.36d, J.XI.50cd, J.XII.25ab, J.XII.68cd, J.XII.1ab, J.XIII.52b, C.XV.88cd, C.XVI.55cd, C.XVII.29c.	C.I.15b, J.I.18b, J.II.41cd, J.IV.1cd, J.V.61b, J.VIII.29a, J.IX.3a, J.IX.36b, J.IX.47ab, J.IX.62cd, J.X.6ab, J.XI.7cd, J.XI.40c, J.XII.11cd, J.XII.29b, J.XII.79ab, J.XIII.23ab, J.XIII.70b, C.XV.90ab, C.XVII.19d,	C.I.16a, J.I.48ab, J.III.15a, J.IV.64ab, J.VII.44cd, J.VIII.49b, J.IX.23cd, J.IX.36cd, J.IX.56cd, J.IX.64c, J.X.35ab, J.XI.29ab, J.XI.50a, J.XII.21cd, J.XII.40c, J.XII.106ab, J.XIII.50a, J.XIII.71ab, C.XV.91ab, C.XVII.24a,
๔๐. พร br	ปรากฏซ้ำ ๒ แห่ง	ใน	J.XII.42ab,	J.XII.42cd.	

๔๑.	ภย bhy	ปรากฏซ้ำ	๑๔	แห่ง	ใน	J.I.48a, J.III.47c, J.XII.4cd, J.XII.78cd, C.XV.119a,	J.II.10ab, J.V.50ab, J.XII.24cd, J.XIII.36d, C.XVII.4d.	J.III.12c, J.V.50cd, J.XII.49cd, J.XII.55a,
๔๒.	มพ mb	ปรากฏซ้ำ	๒	แห่ง	ใน	J.VIII.21a,	J.VIII.27c.	
๔๓.	มย my	ปรากฏซ้ำ	๓	แห่ง	ใน	J.V.11d,	J.VI.50b,	J.XII.26ab,
๔๔.	รก rk	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.XII.52ab.		
๔๕.	รก rg	ปรากฏซ้ำ	๓	แห่ง	ใน	J.XII.5b,	C.XVI.66cd,	C.XVII.30b.
๔๖.	รณ rn	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.V.5ab.		
๔๗.	รต rt	ปรากฏซ้ำ	๒	แห่ง	ใน	J.III.4ab,	J.XIII.61ab.	
๔๘.	รธ rth	ปรากฏซ้ำ	๗	แห่ง	ใน	J.VI.3ab, J.VII.24ab, J.XII.12cd.	J.VI.7ab, J.X.30cd,	J.VI.10ab, J.XI.35cd,
๔๙.	รฐ rdh	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.XIII.22a.		
๕๐.	รณ rn	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.XIII.44d.		
๕๑.	รม rm	ปรากฏซ้ำ	๕	แห่ง	ใน	J.VII.33d, J.XIV.20ab,	J.VII.1ab, C.XV.119ab.	J.XII.31ab,
๕๒.	รย ry	ปรากฏซ้ำ	๓	แห่ง	ใน	J.XI.2ab,	J.XI.44c,	C.XVII.20c.
๕๓.	รว rv	ปรากฏซ้ำ	๕	แห่ง	ใน	J.I.9d, C.XVI.50ab,	J.V.25cd, C.XVII.1d.	C.XVI.31c,
๕๔.	รศ rs	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.XIV.8cd.		
๕๕.	รช rs	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.I.51ab.		
๕๖.	รห rh	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.X.24ab.		
๕๗.	ลย ly	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.IX.5a.		
๕๘.	วย vy	ปรากฏซ้ำ	๒	แห่ง	ใน	C.I.25b,	J.IV.54cd.	

๕๘. ศจ	sc	ปรากฏซ้ำ	๒๑	แห่ง	ใน	J.I.58ab,	J.II.14ab,	J.II.15a,
						J.II.22b,	J.II.22cd,	J.III.12ab,
						J.III.14ab,	J.IV.68a,	J.IV.101b,
						J.V.10ab,	J.VII.9b,	J.VII.40d,
						J.VIII.15cd,	J.VIII.18ab,	J.IX.18c,
						J.IX.49b,	J.IX.81b,	J.X.3ab,
						J.XIII.3d,	J.XIII.9c,	J.XIII.22b,
						J.XIII.23ab,	J.XIII.24d,	C.XIV.88ab,
						C.XV.9a,	C.XV.50cd,	C.XV.118c.
๖๐. ศย	sy	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	C.XVII.8b.		
๖๑. ศร	sr	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.II.25ab,	J.X.26b,	J.VII.20d,
						J.VIII.23b,	J.XII.84ab,	J.XII.103ab,
						C.XV.42d.		
๖๒. ศว	sv	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.V.32ab.		
๖๓. ฮจ	st	ปรากฏซ้ำ	๑๐	แห่ง	ใน	J.III.27d,	J.III.40d,	J.IV.13cd,
						J.IV.23c,	J.V.84cd,	J.VIII.5ab,
						J.VIII.31ab,	J.XIII.56c,	J.XIV.10d,
						C.XVI.90a.		
๖๔. ฮจ	sth	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.V.47ab.		
๖๕. ฮป	sp	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.IV.70d.		
๖๖. ฮย	sy	ปรากฏซ้ำ	๒	แห่ง	ใน	J.VI.55cd,	C.XVI.127cd.	
๖๗. ฮว	sv	ปรากฏซ้ำ	๑	แห่ง	ใน	J.XII.31c.		
๖๘. สติ	st	ปรากฏซ้ำ	๑๘	แห่ง	ใน	J.I.57d,	J.V.49b,	J.VII.3a,
						J.VII.35a,	J.VII.40ab,	J.VII.52d,
						J.VII.53ab,	J.IX.55ab,	J.IX.73a,
						J.XII.72c,	J.XIII.25d,	J.XIII.54a,

	C.XIV.85d,	C.XIV.91d,	C.XV.13ab,
	C.XV.14c,	C.XV.23a,	C.XV.118a,
	C.XVI.124cd.		
๖๘. สด sth ปรากฏซ้ำ ๔ แห่ง ใน	J.II.6ab,	J.VI.2b,	
	J.VIII.3a,	C.XV.108cd.	
๖๙. สุ่ม sm ปรากฏซ้ำ ๒ แห่ง ใน	J.III.59a,	J.IV.2ab.	
๗๐. สย sy ปรากฏซ้ำ ๕๒ แห่ง ใน	C.I.20ab,	J.II.11cd,	J.II.15cd,
	J.III.4b,	J.III.58c,	J.III.59c,
	J.IV.22cd,	J.IV.31cd,	J.IV.36c,
	J.IV.51a,	J.IV.69c,	J.IV.94cd;
	J.IV.99b,	J.V.28d,	J.V.31ab,
	J.V.31cd,	J.V.76cd,	J.VI.9a,
	J.VI.42ab,	J.VIII.18c,	J.VIII.38a,
	J.IX.53d,	J.IX.54c,	J.IX.65d,
	J.IX.67cd,	J.X.3d,	J.X.8cd,
	J.X.34d,	J.X.35a,	J.XI.4d,
	J.XI.12cd,	J.XI.23d,	J.XI.24d,
	J.XI.25d,	J.XI.26d,	J.XI.27d,
	J.XI.28d,	J.XI.29d,	J.XI.30d,
	J.XI.31d,	J.XI.32d,	J.XI.33d,
	J.XII.15d,	J.XII.6c,	J.XIII.37cd,
	C.XIV.54cd,	C.XIV.62ab,	C.XVI.22ab,
	C.XVI.94ab,	C.XVI.94cd,	C.XVI.125ab,
๗๑. สว sv ปรากฏซ้ำ ๔ แห่ง ใน	J.V.13ab,	J.VIII.18c,	J.XII.53cd,
	C.XIV.91a,	C.XIV.91c,	C.XV.118c,
	C.XVI.63cd,	C.XVII.19c.	

๑๓. หม hm ปรากฏซ้ำ ๒ แห่ง ใน J.XII.42ab, J.XII.42cd.

๑๔. หย hy ปรากฏซ้ำ ๑ แห่ง ใน J.XIII.58d.

เจกานุปราสในเรื่องพุทธจริต มีพยัญชนะ ปร pr มากที่สุด และมีพยัญชนะ สย sy มากเป็นอันดับรองลงมา กลุ่มพยัญชนะอื่น นอกจากนั้น มีเป็นจำนวนน้อย

เจกานุปราสชนิดกลุ่มพยัญชนะ ๓ ตัวซ้ำกัน ๑ ครั้ง มีจำนวนการซ้ำ ๑๐ แห่ง

แบ่งเป็น ๘ กลุ่ม ได้แก่

๑. กษย ksy ปรากฏซ้ำ ๑ แห่ง ใน J.XIV.14ab.
๒. งกร mgr ปรากฏซ้ำ ๑ แห่ง ใน C.XVI.67cd.
๓. งศจ ṅsc ปรากฏซ้ำ ๑ แห่ง ใน C.XVII.3c.
๔. ตตย tty ปรากฏซ้ำ ๒ แห่ง ใน J.II.56a, C.XVII.9d.
๕. ตตฺร ttr ปรากฏซ้ำ ๑ แห่ง ใน J.XIII.42cd.
๖. นตย nty ปรากฏซ้ำ ๑ แห่ง ใน J.III.15cd.
๗. นนฺร ndr ปรากฏซ้ำ ๒ แห่ง ใน J.V.22a, J.V.45cd.
๘. สฺตร str ปรากฏซ้ำ ๑ แห่ง ใน J.IV.25d.

จึงเห็นได้ว่า เจกานุปราสชนิดพยัญชนะ ๓ ตัวนี้ มีน้อยมากในเรื่องพุทธจริต

ดังนั้น ลักษณะของเจกานุปราสในเรื่อง พุทธจริต จึงมีการซ้ำกลุ่มพยัญชนะ จำนวนรวม ๔๒๒ แห่ง มีปรากฏอยู่ห่าง ๆ กันตามสัรรคต่าง ๆ เฉพาะพยัญชนะ ๓ ตัวซ้ำกันมีอยู่เพียง ๑๐ แห่ง ส่วนพยัญชนะ ๒ ตัวซ้ำกันมีอยู่ ๔๑๒ แห่ง.

๒. วฤตตยฺนุปราส (Vṛtṭyanuprāsa) มาจากคำว่า วฤตฺติ ซึ่งแปลว่า พยัญชนะเดียวกันซ้ำกันหลายครั้ง^๑ กับคำว่า อนุปราส วฤตตยฺนุปราสจึงหมายถึง การซ้ำพยัญชนะตัวเดียว

^๑ Monier Monier-Williams, A Sanskrit-English Dictionary, p. 1010.

หรือหลายตัวมากกว่าหนึ่งครั้ง^๑ ดังตัวอย่าง

apasārayaghaṇasāram kuru hāram dura eva kim kamalaih /
alamalamāli mrṇālairiti vadati divānīsam bālā // 348 //

วฤตคยนูปราส ไคแก่ พยัญชนะ ร r ซ้ำกัน ๕ ครั้ง, ก k ซ้ำกัน ๓ ครั้ง, ล 1 ซ้ำกัน ๕ ครั้ง, และ ม m ซ้ำกัน ๓ ครั้ง

ในเรื่องพุทธจริต ทั้ง ๑๑ สรรค มีวฤตคยนูปราสอยู่เกือบทุกบท ในจำนวนบทประพันธ์ทั้งหมด ๑,๓๕๔ บท ไม่มีวฤตคยนูปราสเพียง ๓๓ บท หรือ ๒.๖ % บทประพันธ์ที่ไม่มีวฤตคยนูปราส ไคแก่

J. IV. 49abcd,	J. IV. 64cd,	J. IV. 71ab,	J. IV. 79cd,
J. IV. 82cd,	J. IV. 83abcd,	J. IV. 97abcd,	J. V. 47cd,
J. VI. 57cd,	J. VI. 58ab,	J. VII. 3cd,	J. VII. 20ab,
J. XI. 17ab,	J. XII. 88cd,	J. XIV. 1abcd,	J. XIV. 5abcd,
J. XIV. 11abcd,	J. XIV. 18abcd,	J. XIV. 24abcd,	C. XIV. 46abcd,
C. XV. 7abcd,	C. XV. 8abcd,	C. XV. 37abcd,	C. XV. 56abcd,
C. XV. 73abcd,	C. XV. 79abd,	C. XV. 93,	C. XV. abcd,
C. XV. 107abcd,	C. XVI. 14abcd,	C. XVI. 16abcd,	C. XVI. 24abcd,
C. XVI. 28abcd.			

¹ Kāv. IX.79d, p.348.

ekāsyāpyasakṛt parah // 79 //

ekasya apīśabdādanekasya vyañjanasya dvirbahukṛtvo vā

sādrśayam vṛtṭyanuprāsah /

² Kāv. IX.348, p. 348.

วฤตตยอนุปราสที่ปรากฏในเรื่องพุทธจริต มีทั้งพยัญชนะตัวเดี่ยวซ้ำกันและพยัญชนะหลายตัวซ้ำกัน แต่ส่วนมากเป็นพยัญชนะตัวเดี่ยวซ้ำกัน มีปรากฏอยู่แทบทุกบาท อัตราการซ้ำของพยัญชนะตัวเดี่ยวนี้มีตั้งแต่ ๓-๖ ครั้ง เป็นส่วนมาก และตั้งแต่ ๑-๔ ครั้ง เป็นส่วนน้อย ส่วนอัตราการซ้ำของพยัญชนะหลายตัวมี ๓-๔ ครั้ง ตัวอย่างของวฤตตยอนุปราสในเรื่องพุทธจริต มีดังนี้

พยัญชนะตัวเดี่ยวซ้ำกัน ๓-๖ ครั้ง

atim̄driyenatmanī duṣkuho'yam̄ maya jano yojayitum̄ na śakyah̄ /
itīva sūksm̄am̄ prakṛtim̄ vihāya dharmenā sāksādvihiṭā svamūrtih̄ //
(C.I.18)

prayojanam̄ yattu mamopayāne tanme śṛnu prītimupehi ca tvam̄ /
divyā mayādityapathe śrutā vāg bodhāya jātastanayastaveti //
(J.I.57)

ในบทแรกข้างต้นนี้ บาท ab ซ้ำพยัญชนะ ย y ๖ ครั้ง, น n ๔ ครั้ง ;
บาท cd ซ้ำพยัญชนะ ต t ๔ ครั้ง, ว v ๔ ครั้ง, ม m ๓ ครั้ง

ในบทหลัง บาท ab ซ้ำพยัญชนะ ย y ๓ ครั้ง, ต t ๓ ครั้ง, ม m ๔ ครั้ง ;
บาท cd ซ้ำพยัญชนะ ย y ๔ ครั้ง, ต t ๔ ครั้ง

พยัญชนะตัวเดี่ยวซ้ำกัน ๑-๔ ครั้ง

การซ้ำพยัญชนะ ๔ ครั้ง เป็นอัตราสูงสุดในเรื่องพุทธจริต แต่มีอยู่เพียง ๑ บท เท่านั้น
ได้แก่ ในสรรคที่ ๑๑ บท ๒๕ บาท ab และการซ้ำ ๑-๔ ครั้ง ก็มีแทรกอยู่ในบางบทเท่านั้น ไม่
ปรากฏมากครั้งนัก

koṭiśo bhikṣukānchrāvakanarhatah
prājñikāmscairikāmscairikānaupavāsan̄ prakuryamstathā
amdhakān̄ kubjakān̄ pangukān̄unmadānam̄
gahīnāmstathā dravyahīnān̄ yathoddhārayan̄ /

turyavargīyalokānīyojya pravṛttau

niṛttau triyāne cutuḥsamgrāhe'stāṅgike

camkramamścāmkramannuddharanyardhayan

bhiksukāndvādase'bde puram svām yayau // (C.XVII.25)

ในบท บาท ab ซ้ำพยัญชนะ ก k ๘ ครั้ง, ต t ๔ ครั้ง, ว v ๓ ครั้ง, ย y ๓ ครั้ง ; บาท cd ซ้ำพยัญชนะ ย y ๘ ครั้ง, ต t ๔ ครั้ง, ว v ๖ ครั้ง..
ใน บาท cd พยัญชนะ กษ ks ซ้ำกัน ๔ ครั้ง.

พยัญชนะตัวเดียวที่ซ้ำกันหลายครั้งเป็นวฤตคยนูปราสนี้ ในเรื่องพุทธจรีต มีจำนวน ๒๓ ตัว มีอัตราการซ้ำมากน้อยแตกต่างกัน ดังจะแสดงให้เห็นต่อไปนี้

ตารางแสดงจำนวนของพยัญชนะตัวเดียว

ที่ซ้ำกันหลายครั้ง เป็นวฤตคยนูปราสนี้ ในเรื่องพุทธจรีต

มี จำนวน ๒๓ ตัว

ลำดับที่	พยัญชนะ	ความถี่
๑	ต t	๒,๘๑๖
๒	ย y	๒,๕๕๒
๓	ว v	๒,๐๕๒
๔	ม m	๑,๘๕๔
๕	น n	๑,๘๓๔
๖	ร r	๕๑๓
๗	ส s	๔๑๔
๘	ป p	๓๑๐
๙	จ c	๒๒๐
๑๐	ก k	๒๐๘

ลำดับที่	พยัญชนะ	ความถี่
๑๑	ท d	๑๘๘
๑๒	ภ bh	๘๙
๑๓	ล l	๘๕
๑๔	ษ s	๕๒
๑๕	ธ dh	๕๑
๑๖	ศ s	๕๐
๑๗	ห h	๔๔
๑๘	ช j	๔๑
๑๙	ก g	๓๖
๒๐	ถ th	๒๕
๒๑	พ b	๑๒
๒๒	ณ n	๑๑
๒๓	ฎ ʈ	๓
รวม		๑๓,๒๖๐

จากตารางนี้ จะเห็นว่า พยัญชนะ ค ʈ อัสวีโขใช้ในการประพันธ์มหากาพย์เรื่อง พุทธจริตมากที่สุด และใช้พยัญชนะ ฎ ʈ น้อยที่สุด จากพยัญชนะในภาษาสันสกฤตทั้งหมดจำนวน ๓๓ ตัว มีพยัญชนะที่ไม่ได้ใช้เป็นวฤตคตยปราสเพียง ๑๐ ตัว ได้แก่ ข kh ฆ gh ง ṅ จ ch ฉ jh ฌ ṅ ฎ ʈ ท d ฑ dh และ ผ ph แสดงให้เห็นได้ว่า คำในภาษาสันสกฤตส่วนมากที่นำมาใช้ในการประพันธ์เพื่อหนีเสียงไพเราะนั้น ไม่นิยมคำที่มีเสียงพยัญชนะทั้ง ๑๐ ตัวนี้ และคำที่นิยมมักจะมีเสียงพยัญชนะ ต, ย, ว, ม, น, ร, ล, ป, จ, ก และ ท อยู่ด้วย ซึ่งจะเห็นได้จากจำนวนการใช้ซ้ำในเรื่องพุทธจริตจากตารางนี้

พยัญชนะหลายตัวซ้ำกัน ๓-๔ ครั้ง

วุดตยนุปราสชนิกพยัญชนะหลายตัวซ้ำกันเกินหนึ่งครั้งในเรื่องพุทธจริตมีไม่มากนัก จำนวน ๑๗ สรรค มีเพียง ๑๒ กลุ่มพยัญชนะเท่านั้น และซ้ำไม่เกิน ๔ ครั้ง ดังตัวอย่าง

Dr̥ṣṭvā ca sornabhruvamāyatakṣam jvalaccharīram subhajālahastam /
tam bhikṣuvesam kṣitipalanarham samcuksubhe rājagrhasya lakṣmīḥ // 9 //
(J.X.9)

ตารางแสดงจำนวนของพยัญชนะหลายตัว
ที่ซ้ำกันหลายครั้ง เป็นวุดตยนุปราส ในเรื่องพุทธจริต

มีจำนวน ๑๒ กลุ่ม

ลำดับที่	กลุ่มพยัญชนะ	ความถี่
๑	ภย bhy	๑๖
๒	ปฺร pra	๑๕
๓	ศฺจ /sc	๑๕
๔	ชฺญ jñ	๑๒
๕	ตฺร tr	๕
๖	ศฺย /sy	๕
๗	กฺษ ks	๖
๘	มฺพ mb	๕
๙	ศฺจ msc	๓
๑๐	ตฺว tv	๓
๑๑	ทฺธ ddh	๓
๑๒	นฺธ ndh	๓
	รวม	๘๘

จากตารางนี้ จะเห็นว่า กลุ่มพยัญชนะที่ซ้ำกันเป็นวฤตตยนูปราศ มีเพียง ๘๘ ครั้งเท่านั้น เมื่อเทียบกับวฤตตยนูปราศ ชนิดพยัญชนะตัวเดียวแล้วนับว่าน้อยมาก แต่ก็มีส่วนที่พบที่วฤตตยนูปราศชนิดนี้มีเสียงไพเราะมากขึ้น และมีความไพเราะมากกว่าบทประพันธ์ที่มีเฉพาะวฤตตยนูปราศ ชนิดซ้ำพยัญชนะตัวเดียว

ดังนั้น ลักษณะของวฤตตยนูปราศในเรื่องพุทธจริตจึงมีการซ้ำพยัญชนะเดี่ยวเป็นจำนวนมาก ถาคิดเฉลี่ยจากจำนวน ๑,๓๕๘ บทแล้ว วฤตตยนูปราศชนิดนี้มีอยู่ทุกบท และบทละ ๘ ครั้ง ส่วนวฤตตยนูปราศชนิดซ้ำกลุ่มพยัญชนะหลายตัวนั้น มีอยู่เพียงไม่ถึง ๑% ของวฤตตยนูปราศชนิดแรก.

ลาฏานูปราศ (Lātānuprāsa)

ลาฏานูปราศ เป็นศัพท์หลังการประเภตอนูปราศ แต่ มัมมภูจะ ไม่ได้จัดเป็นชนิดหนึ่งของอนูปราศ คงแบ่งไว้ว่า อนูปราศมีเพียง ๒ ชนิด ดังได้กล่าวมาแล้ว และได้กล่าวไว้ว่า ลาฏานูปราศ เป็นอนูปราศของคำ^๑ ผู้วิจัยจึงถือว่า ลาฏานูปราศ เป็นอนูปราศอีกชนิดหนึ่ง

ลาฏานูปราศ มาจากคำว่า ลาฏ (Lāṭa) ซึ่งเป็นชื่อของชนพื้นเมือง อาศัยอยู่ในท้องถิ่นชื่อ ลาฏะ^๒ กับคำว่า อนูปราศ ลาฏานูปราศ จึงเป็นชื่อของอนูปราศที่ชาวลาฏะนิยมใช้แต่งคำประพันธ์ มีลักษณะเป็นการซ้ำคำที่มีความหมายเดียวกัน แต่นำไปใช้ในที่ต่างกัน (tātparya)^๓

¹ Kāv. IX, p. 350.

śabdagato'nuprāsaḥ . . .

² Monier Monier-Williams, A Sanskrit - English Dictionary,

p. 900.

³ Kāv. IX.81cd, p. 350.

śabdastu lātānuprāso bhede tātparyamātrataḥ // 81 //

śabdagato'nuprāsaḥ śabdārthayorabhede'pyanvayamātrabhedāt /

Lāṭajanavallabhatvācca lātānuprāsaḥ /

บางคนเรียกลาฎานุปราสาว่า ปทานุปราส (Padānuprāsa)^๑

ลาฎานุปราส มี ๕ ชนิด^๒ คือ

- ๑ ลาฎานุปราสชนิดซ้ำหลายบท (ปท)^๓
- ๒ ลาฎานุปราสชนิดซ้ำบทเดียว
- ๓ ลาฎานุปราสชนิดซ้ำคำนาม (nāman) ในสมาสเดียวกัน
- ๔ ลาฎานุปราสชนิดซ้ำคำนาม (nāman) ในต่างสมาสกัน
- ๕ ลาฎานุปราสชนิดซ้ำคำนาม (nāman) นอกสมาสกับคำนามในสมาส

ลักษณะและตัวอย่างของลาฎานุปราสแต่ละชนิด

- ๑ ลาฎานุปราสชนิดซ้ำหลายบท^๔ หมายถึง ลาฎานุปราสที่มีการซ้ำบทหลายบท

ดังตัวอย่าง

yasya na sa vidhe dayitā davadahanastuhinadīdhitis tasya /

yasya ca sa vidhe dayitā davadahanastuhinadīdhitis tasya // 349 //

แปลว่า "ผู้ที่ไม่มีความรักอยู่ไกลชิด ดวงจันทร์อันมีแสงเย็นตาก็เปรียบเหมือนไฟป่าอันร้อนแรง, แต่ผู้ที่มีความรักอยู่ไกลชิด ไฟป่าอันร้อนแรงก็เปรียบเหมือนดวงจันทร์อันมีแสงเย็นตา"

^๑ Kāv. IX, p. 350.

Esa padānuprāsa ityanye /

^๒ Kāv. IX.82, pp. 350-352. tadevam pañcadhā matah // 82 //

^๓ ปท (pada) หมายถึง คำที่ประกอบด้วยวิภัตตินาม หรือวิภัตติอาชยาด หรือคำที่ประกอบด้วยปัจจัยของอภยศัพท์.

^๔ Kāv. IX.82a, p. 350.

Padānām sah

^๕ Kāv. IX.349, p.350.

จะเห็นได้ว่า ลากฺษณฺปราส คือคำว่า ไฟป่าอันร้อนแรง *davadahanas* กับคำว่า ดวง-
จันทร์อันมีแสงเย็นตา *tuhinadidhitis* ซึ่งในบาทแรกคำว่า ดวงจันทร์อันมีแสงเย็นตา เป็นสิ่ง
เปรียบเทียบ ส่วนคำว่า ไฟป่าอันร้อนแรง เป็นสิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ แต่ในบาทหลัง คำว่า ไฟป่า
อันร้อนแรง เป็นสิ่งเปรียบเทียบ ส่วนคำว่า ดวงจันทร์อันมีแสงเย็นตา เป็นสิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ

๒. ลากฺษณฺปราสชนิดซ้ำบทเดียว^๑ หมายถึง ลากฺษณฺปราสที่มีการซ้ำบทเพียงบทเดียว
ดังตัวอย่าง

vadanam varavarninyās tasyāḥ satyam sudhākarah /

sudhākarah kva nu punah kalankavikalo bhavet // 350 //^๒

แปลว่า "ใบหน้าของหญิงสาวสวยคนนั้น เป็นดวงจันทร์จริง ๆ, อยากรู้ก็ดวงจันทร์ก็มี
คำทนิเพราะมีจุดแต้มอยู่"

จะเห็นได้ว่า ลากฺษณฺปราสในบทนี้คือคำว่า ดวงจันทร์ *sudhākarah* ซึ่งในบาทแรกทำ
หน้าที่เป็น *predicate* และในบาทหลัง ดวงจันทร์ *sudhākarah* เป็นประธาน

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ *Kāv. IX.82b, p. 350.*

padasyāpī

² *Kāv. IX.350, p. 352.*

๓. ลาฎานุปราสชนิดซ้ำค่านามในสมาสเดียวกัน^๑ หมายถึง ลาฎานุปราสที่มีการซ้ำค่านามในคำสมาสคำเดียวกัน

๔. ลาฎานุปราสชนิดซ้ำค่านามในต่างสมาส^๒ หมายถึง ลาฎานุปราสที่ซ้ำค่านามในคำสมาสคนละคำ

๕. ลาฎานุปราสชนิดซ้ำค่านามนอกสมาสกับค่านามในสมาส^๓ หมายถึง ลาฎานุปราสที่ซ้ำค่านามนอกคำสมาสกับค่านามที่อยู่ในคำสมาส

ตัวอย่างของลาฎานุปราสชนิด ๓., ๔. และ ๕. มีดังนี้

sitakarakaruciravibhā vibhākarākāra dharanidhava kīrtih /
paurusakamalā kamalā sā ca tavāivāsti nayasya // 351 //

๓. จากตัวอย่างข้างบนนี้ ลาฎานุปราสชนิดซ้ำค่านามในสมาสเดียวกันคือคำว่า karakara ในคำสมาส sitakarakara

๔. ส่วนลาฎานุปราสชนิดซ้ำค่านามในต่างสมาส คือคำว่า vibhā ในคำสมาสคำแรกคือ ruciravibhā และในคำสมาสอีกคำหนึ่ง คือ vibhākarākāra

^{๑-๓} Kāv. IX.82bc, p. 352.

vṛttāvanyatra tatra vā /

nāmah sa vṛttyavṛttyośca

ekasmin samāse, bhinne vā samāse, samāsasamāsayorvā

nāmah prātipadikasya, na tu padasya, sārūpyam /

^๔ Kāv. IX.351, p. 352.

ดูคำแปลใน Kāv. IX, หน้า 353.

๕. ลาภานุปราสชนิดซ้ำคำนามนอกสมาสกับคำนามในสมาส คือคำว่า *kamalā* เป็นคำนามนอกสมาส ซ้ำกับคำนามในสมาส *pāurusakamalā*

ในเรื่องพุทธจริต มีลาภานุปราสครบทั้ง ๕ ชนิดข้างต้นนี้ ในจำนวน ๑,๓๕๘ บทมีลาภานุปราสอยู่ ๑๔๔ แห่ง ลาภานุปราสชนิดที่มีมากที่สุด คือ ชนิดที่ซ้ำคำนามในต่างสมาส มีปรากฏอยู่ถึง ๘๖ แห่ง ส่วนชนิดที่มีน้อยที่สุด คือ ชนิดซ้ำหลายบทซึ่งมีเพียง ๘ แห่งเท่านั้น

ลาภานุปราสทั้ง ๕ ชนิด มีปรากฏอยู่ในเรื่องพุทธจริต ดังนี้

๑. ลาภานุปราสชนิดซ้ำหลายบท ในเรื่องพุทธจริตมีอยู่ ๘ แห่ง^๑ คือ

J.V. 35cd,

J.VI. 40bd,

J.VI. 68ab,

J.VIII. 61abcd,

J.IX. 10bd,

J.IX. 46ac,

J.IX. 46bd;

J.IX. 64bc,

J.XI. 56bd.

มีลักษณะดังตัวอย่าง

sa mām anāthām sahadharmacārinīm-

apāsyā dharmam yadi kartumicchatī /

kuto' syā dharmah sahadharmacārinīm

vinā tapo yah paribhoktumicchatī // (J.VIII.61)

"ถ้าเขาปรารถนาที่จะประพฤติธรรมเมื่อถึงข้าพเจ้าผู้เป็นสหธรรมจารีณีให้เป็นผู้ไรที่พึงธรรมะของเขาอยู่ที่ไหน ? เขาเป็นผู้ที่ปรารถนาที่จะออกไปบำเพ็ญตะบะโดยปราศจากสหธรรมจารีณี."

๒. ลาภานุปราสชนิดซ้ำบทเดียว ในเรื่องพุทธจริต มีอยู่ ๔๓ แห่ง ปรากฏในทุกสรรค ยกเว้นสรรคที่ ๕ และ ๑ มีลักษณะดังตัวอย่าง

^๑ ฎีกาคนวก, หน้า ๔๔-๔๕.

tam brahmaivid brahmaividam jvalantam brāhmyā sriyā caiva tapaḥsriyā ca /
rājño gurur gāuravasatkriyābhyām praveṣayāmāsa narendrasadma // (J.I.50)

"พระอาจารย์ผู้พรหมยังผู้พรหมนั้น ผู้โชติช่วงอยู่ด้วยความเป็นพรหมและความเป็นสิริ
รวมทั้งความเป็นสิริของตนนั้นเทียว ให้เขาไปแล้วสู่พระราชวังของพระราชชาติด้วยความ
เคารพสักการะ."

ลาภานุปราสชนิคซ้ำทเดียว จำนวน ๔๓ แห่ง^๑

ปรากฏในเรื่องพุทธจรีต ดังนี้

J.I.50a,	J.I.88c,	J.II.2a,	J.II.41cd,
J.II.48c,	J.II.52a,	J.III.10c,	J.III.22bd,
J.III.31cd,	J.IV.21a,	J.IV.25d,	J.IV.33a,
J.IV.53c,	J.VI.7bc,	J.VI.48b,	J.VII.29abcd,
J.VIII.4b,	J.VIII.13abc,	J.VIII.39bc,	J.VIII.85d,
J.IX.25b,	J.IX.44bd,	J.X.39cd,	J.XI.59d,
J.XII.20bc,	J.XII.25cd,	J.XII.69b,	J.XII.72bc,
J.XII.74a,	J.XIII.34c,	C.XIV.56bd,	C.XIV.57bd,
C.XIV.60bd,	C.XIV.72a,	C.XV.22c,	C.XV.27b,
C.XV.59a,	C.XV.59c,	C.XV.74cd,	C.XV.97a,
C.XV.98ab,	C.XVI.22ab,	C.XVII.25d.	

๓. ลาภานุปราสชนิคซ้ำคำนามในสมาสเดียวกัน ในเรื่องพุทธจรีต มีอยู่ ๑๘ แห่ง^๒

ปรากฏใน

^๑ ฎภาคผนวก, หน้า ๘๕-๑๐๒.

^๒ ฎภาคผนวก, หน้า ๑๐๒-๑๐๕.

J.I.86b,	J.II.1c,	J.IV.83c,	J.VI.67c,
J.VII.31ab,	J.VII.32a,	J.VII.39a,	J.VIII.60d,
J.VIII.77d,	J.IX.7c,	J.XII.29b,	J.XII.98a,
J.XII.117b,	J.XIV.25c,	C.XVI.20a,	C.XVI.60c,
C.XVI.74b	C.XVII.2d.		

มีลักษณะดังตัวอย่าง

*dviradaradamayīm atho mahārḥām sitasitapuṣpamṛtām maṇipradīpām /
abhajata śivikām śivāya devī tanayavatī pranipatyā devatābhyah // (J.I.86)*

"ลำดับนั้น พระเทวีพร้อมด้วยพระโอรสอนุกรมแล้วต่อเทวดาทั้งหลายเพื่อความเป็นสิริ-
มงคล เสด็จขึ้นสู่พระวอ อันทำด้วยงาช้างของผู้มีงาสองข้าง (คือช้าง) อันมีคามากประดับ
ด้วยดอกมะลิสีขาว อันมีประทีปแห่งมณี."

๔. ลาภานุปราสชนิตซ้ำคำนามในต่างสมาส ในเรื่องพุทธจรีต มีอยู่ ๘ แห่ง^๑ ปรากฏใน
ทุกสรรค เป็นลาภานุปราสชนิตที่มีมากที่สุด มีลักษณะดังตัวอย่าง

*cakrāṅkapādam sa tato maharsir jālāvanaddhāṅgulipāṇipādam /
sornabhruvam vāranavastikosam savismayam rājasutam dadarsa // (J.I.60)*

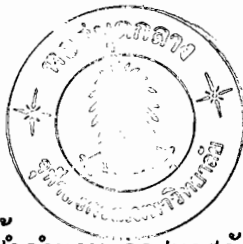
"ลำดับนั้น ด้วยความพิศวง พระฤๅษีผู้ยิ่งใหญ่ ไตมองพระราชากุมาร ผู้มีพระบาทที่มีจักร
เป็นเครื่องหมาย มีพระหัตถ์และพระบาทอันประกอบด้วย พระองคูลีที่ชิดกันประคุดดาชชาย
มีคิ้วพร้อมด้วยพระอุมาโลม มีโกศ(ฝัก)แห่งอวยวะเวเพศเพียงดั่ง(ฝักของ) ช้าง."

ลาภานุปราสชนิตซ้ำคำนามในต่างสมาส

จำนวน ๘ แห่ง ปรากฏในเรื่องพุทธจรีต ดังนี้

^๑ ดูภาคผนวก, หน้า ๑๐๕-๑๑๘.

J.I.60ab,	J.I.61ab,	J.I.73cd,	J.II.19c,
J.II.26c,	J.II.40cd,	J.II.47cd,	J.II.50b,
J.II.51b,	J.II.55cd,	J.III.4c,	J.III.56ab,
J.IV.75b,	J.V.3d,	J.V.18c,	J.V.46ac,
J.VI.68ab,	J.VII.2ab,	J.VII.28d,	J.VII.34cd,
J.VII.44ab,	J.VIII.5b,	J.VIII.61bd,	J.IX.4d,
J.IX.15ab,	J.IX.56ac,	J.X.15cd,	J.XI.2c,
J.XI.34ac,	J.XI.43cd,	J.XII.21bc,	J.XII.35cd,
J.XII.76ad,	J.XII.85ad,	J.XII.86c,	J.XII.87d,
J.XII.96cd,	J.XII.99a,	J.XII.99c,	J.XII.105bc,
J.XII.109cd,	J.XII.9b,	J.XIII.18a,	J.XIII.20b,
J.XIII.22a,	J.XIII.23ab,	J.XIII.23cd,	J.XIII.45cd,
J.XIV.14ac,	J.XIV.17bd,	J.XIV.26b,	J.XIV.27c,
C.XIV.50bd,	C.XIV.52cd,	C.XIV.60ac,	C.XIV.61ac,
C.XV.43c,	C.XV.97cd,	C.XV.119cd,	C.XVI.28bd,
C.XVI.48ac,	C.XVI.48bd,	C.XVI.61ab,	C.XVI.64cd,
C.XVI.68cd,	C.XVI.69ab,	C.XVI.69cd,	C.XVI.70ab,
C.XVI.73ab,	C.XVI.73cd,	C.XVI.75acd,	C.XVI.76acd,
C.XVI.78cd,	C.XVI.80ac,	C.XVI.81cd,	C.XVI.92bcd,
C.XVI.93abcd,	C.XVI.94abc,	C.XVI.98ac,	C.XVI.98bd,
C.XVI.106abc,	C.XVI.107abc,	C.XVI.111bd,	C.XVI.118cd,
C.XVI.120cb,	C.XVII.22bc.		

๕. ลาภานุปราสชนิคซ้ำคำนามนอกสมาสกับคำนามในสมาส ในเรื่อง พุทธจริต มีอยู่ ๔๒ แห่ง^๑ ปรากฏในเกือบทุกสรรค สรรคที่ไม่มีได้แก่ สรรคที่ ๕, ๗, ๘, ๑๕ และ ๑๗ เป็นลาภานุปราสชนิคที่มีจำนวนมากเป็นอันดับรองจากชนิคซ้ำคำนามในคำสมาสคนละคำ มีลักษณะดังตัวอย่าง

tam brahmavidbrahmavidam jvalantam brahmyā śriyā caiva tapaśśriyā ca /
rājñō gurugauravasatkriyābhyām pravesayāmāsa narendrasadma // (J.I.50)

"พระอาจารย์ผู้รุกรมนั้น ยังฤษีผู้รุกรม ผู้โชติช่วงอยู่ด้วยความเป็นพรหมและความเป็นสิริ รวมทั้งความเป็นสิริของคบนันเทียว ไหเขาไปแล้วสู่พระราชวังของพระราชาควย ความเคารพสักการะ."

ลาภานุปราสชนิคซ้ำคำนามนอกสมาสกับคำนามในสมาสจำนวน ๔๒ แห่ง มีดังนี้

J. I. 50b,	J. II. 23a,	J. II. 27b,	J. II. 41ab,
J. II. 46b,	J. II. 48a,	J. II. 53ab,	J. III. 19cd,
J. III. 22ac,	J. III. 48a,	J. IV. 9a,	J. IV. 63d,
J. IV. 70abc,	J. VI. 24cd,	J. IX. 10ac,	J. IX. 25cd,
J. IX. 38ac,	J. IX. 38bd,	J. IX. 53d,	J. IX. 56ac,
J. IX. 75b,	J. IX. 76cd,	J. X. 1d,	J. X. 5cd,
J. X. 39ab,	J. XI. 21c,	J. XI. 42ab,	J. XI. 50c,
J. XII. 31cd,	J. XII. 33c,	J. XII. 76ac,	J. XII. 80ab,
J. XII. 82a,	J. XII. 100d,	J. XIII. 13ab,	J. XIV. 26a,
C. XIV. 34a,	C. XIV. 58ac,	C. XVI. 14bd,	C. XVI. 21a,
C. XVI. 22a,	C. XVI. 110bd.		

^๑ ภาควิชาสันสกฤต, หน้า ๑๑๘-๑๒๕.

ผู้วิจัยเห็นว่า ลากฺวานุปราส ในเรื่องพุทธจริต มีไม่มากนัก และไม่ได้ปรากฏติด ๆ กันไป
ทุกบท มีอยู่ห่างกันในแต่ละสรรค และบางสรรคก็ไม่มีปรากฏเลย

ในเรื่องพุทธจริตของอัสวโมหจึงมีอนุปราส คือ เจกานุปราส, วฤตตยอนุปราสและลากฺวานุ-
ปราส ซึ่งมีลักษณะตรงตามลักษณะของอนุปราสที่มีมมฺภูจะไดศึกษารวบรวมไว้.

ยมก (Yamaka)

ศัพท์หลังการประเภที่ ๒ คือ ยมก (Yamaka) ยมก แปลว่า คู่ หมายถึง อลังการ
ของเสียงที่มีลักษณะการซ้ำ (เป็นคู่ ๆ ของ) กลุ่มของพยัญชนะ ส่วนที่ซ้ำจะมีความหมายแตกต่างไป
จากเดิม ถ้าส่วนนั้นมีความหมาย^๒ ยมกจะปรากฏในบาทต่าง ๆ ในบทประพันธ์ และในส่วนต่าง ๆ
ของบาท ดังนั้น ยมกจึงมีหลายชนิด^๓

ลักษณะของยมกปรากฏในส่วนต่าง ๆ ของบทประพันธ์ดังนี้ การซ้ำทั้งบาท คือ บาท a
ซ้ำกับบาท b หรือ บาท c, d ได้ และเช่นเดียวกัน บาท b, c ก็อาจซ้ำกันได้ และซ้ำกับบาท d
ก็ได้; การซ้ำส่วนของบาท คือ บาทหนึ่ง ๆ จะแบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนต้น และส่วนหลัง ทำให้

¹ Monier Monier-Williams, A Sanskrit - English Dictionary,
p. 846.

² Kāv. IX.83abc, p. 352.
arthe satyarthabhinnānam varnānam sā punahśrutih /
yamakam . . .

³ Kāv. IV.83cd, p. 354.
. . . pādātadbhāgavṛtti tad yātyanekatām // 83 //

⁴ Kāv. IX, pp. 354-355.

มียมก ๒๐ ชนิด ถ้าบาทหนึ่งแบ่งเป็น ๓ ส่วน คือ ส่วนต้น ส่วนกลาง และส่วนหลัง ทำให้มียมก ๓๐ ชนิด ถ้าบาทแบ่งเป็น ๔ ส่วน จะมียมก ๔๐ ชนิด เนื่องจากแต่ละส่วนก็ซ้ำกันได้ภายในบทประพันธ์นั้น ยมกจึงแตกแยกออกเป็นชนิดต่าง ๆ ใดมากมาย นับพันชนิดก็ได้^๑

มีมมฏะ ได้ให้ตัวอย่างยมกชนิดต่าง ๆ ไว้ใน กาวยประกาศ^๒ ดังนี้

๑. สันทั้งศยมก (Sandamsa-yamaka)
๒. ยุคมยมก (Yugma-yamaka)
๓. มหಾಯมก (Mahāyamaka)
๔. สันทัชฎกยมก (Sandastaka-yamaka)
๕. อาทยันติกยมก (Ādyantika-yamaka)
๖. สมุจจัยยมก (Samuccaya-yamaka)
๗. ยมกในตำแหน่งที่ไม่แน่นอนในบทประพันธ์

ลักษณะของยมกแต่ละชนิดพร้อมด้วยตัวอย่าง มีดังต่อไปนี้

๑. สันทั้งศยมก หมายถึง ยมกที่มีการซ้ำกลุ่มพยัญชนะในบาทที่ ๑ (บาท a) กับบาทที่ ๓ (บาท c) ทั้งบาท^๓ ดังตัวอย่าง

¹ Kāv. IX, p. 360.

evam vaicitryasahasraih sthitamanyadapyuneyam /

² Kāv. IX, p. 356. diṅmātram codāhriyate . . .

³ Kāv. IX, p. 356.

. . . / ayam prathamapādasya tṛtiye 'gamanalakṣaṇaḥ

Sandamsaḥ / . . .

sannāribharanomāya

sārādhya vidhusekharāṃ /

sannāribharanomāya

statastvam pṛthivī jaya // 352 // ^๑

๒. ยูกมยมก หมายถึง ยมกที่มีการซ้ำกลุ่มพยัญชนะในบาท a กับบาท b และบาท c กับบาท d ^๒ ดังนั้นในบทหนึ่ง ๆ จะมียมก ๒ คู่ ดังตัวอย่าง

vinā'yameno nayatā'sukhādina vinā yamenonayatā sukhā dinā /

mahājano'dīyata manasādaram mahājanodī yatāmānasā daram // 363 // ^๓

๓. มหายมก หมายถึง ยมกที่มีการซ้ำกลุ่มพยัญชนะในบทประพันธ์ทั้งบท ^๔ ดังตัวอย่าง

sa tvāraṃ bharato'vadayamabalam vitatāravam /

sarvadā ranamānāisīdavanālasamasthitā // 354 // ^๕

^๑ Kāv. IX.352, p. 356.

ดูคำแปลใน Kāv. IX, หน้า ๓๕๖.

^๒ Kāv. IX, p. 358.

. . . / idam prathamatrītiyayoḥ dvitīyacaturthābhyam

Yugmakam / . . .

^๓ Kāv. IX.353, p. 356.

ดูคำแปลใน Kāv. IX, หน้า ๓๕๖.

^๔ Kāv. IX, p. 358.

atha ślokāvṛttiḥ :- satvārambheti / yugalakam / . . .

^๕ Kāv. IX.354, p. 358.

ดูคำแปลใน Kāv. IX, หน้า ๓๕๗.

satvārambharato'vadayamavalambitatāravam /
sarvadāranamānāisī davānalasamasthitah // 355 //

๔. สันตษฏกยมก หมายถึง ยมกที่มีการซ้ำคำในส่วนท้ายของบาทที่ ๒ และส่วนท้ายบาท
ที่ ๔^๒ ดังตัวอย่าง

anantamahimavyāptavidavām-vedhā na veda yām /
yā ca māteva bhajate pranate mānave dayām // 356 //

๕. อาทยัตถิกยมก หมายถึง การซ้ำกลุ่มคำในส่วนแรกและส่วนหลังของบาทเดียวกัน ซึ่ง
ถูกแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน^๔ ดังตัวอย่าง

yadānato'yadānato ' nayātyayam na yātyayam /
sivehitām sive hitām smarāmitām smarāmi tām // 357 //

^๑ Kāv. IX.355, p. 358.

ดูคำแปลใน Kāv. IX, หน้า ๓๕๘.

^๒ Kāv. IX, p. 358.

. . . / idam dvitīyacaturthayoḥ Sandaṣṭakam /

^๓ Kāv. IX.356, p. 358.

ดูคำแปลใน Kāv. IX, หน้า ๓๕๘.

^๔ Kāv. IX, p. 359.

^๕ Kāv. IX.357, p. 358.

ดูคำแปลใน Kāv. IX, หน้า ๓๕๘.

๖. สมุจจัยยมก คือ ยมกรวม หมายถึง มียมกมากกว่า ๒ ชนิดขึ้นไป ในบทประพันธ์
บทหนึ่ง^๑ ดังตัวอย่าง

sarasvati prasādam me sthite cittasarasvati /
sarasvati kuru ksetra kuruksetrasarasvati // 358 // ^๒

ในตัวอย่างที่ยกมา มีการซ้ำคำ sarasvati ในส่วนแรกของบาทที่ ๑ กับส่วนหลังของ
บาทที่ ๒ กับส่วนแรกของบาทที่ ๓ และกับส่วนหลังของบาทที่ ๔; และมีการซ้ำคำ kuruksetra
ในส่วนหลังของบาทที่ ๓ กับส่วนแรกของบาทที่ ๔

ตัวอย่างนี้ จึงเป็นการรวม อาทยันติกยมก กับ อันตาทิกยมก^๓ ไว้ในบทเดียวกัน

๗. ยมกในตำแหน่งที่ไม่แน่นอนในบทประพันธ์

ยมกชนิดนี้ มีลักษณะเป็นการซ้ำคำในส่วนต่าง ๆ ของบทประพันธ์ ไม่ได้เจาะจงว่าส่วน
นั้น ๆ จะซ้ำกันเสมอไป ส่วนใดส่วนหนึ่งจะซ้ำกันก็ได้ ณ ที่ใดก็ได้ ของบาท หรือของบทเดียวกัน
ส่วนท้ายของบาทซ้ำกับส่วนต้นของบาท, ส่วนต้นซ้ำส่วนท้าย ส่วนกลางซ้ำส่วนต้น ส่วนต้นซ้ำส่วน
กลาง, ส่วนท้ายซ้ำส่วนกลาง, หรือส่วนกลางซ้ำส่วนท้ายก็ได้ หรือผู้แต่งจะซ้ำส่วนต่าง ๆ ของบาท
ได้อีกมากแล้วแต่จะแบ่งบาทของบทประพันธ์ออกเป็นกี่ส่วน^๔ การซ้ำคำในตำแหน่งต่าง ๆ ที่ไม่แน่นอน
ในบทประพันธ์มีตัวอย่างดังนี้ คือ

^๑ Kāv. IX, pp. 359-360.

^๒ Kāv. IX.358, p. 358.

ดูคำแปลใน Kāv. IX, หน้า 359.

^๓ อันตาทิกยมก (Antadika-yamaka) มีลักษณะซ้ำกลุ่มคำในส่วนท้ายของบาทหน้า
กับส่วนต้นของบาทถัดไป.

^๔ Kāv. IX, p. 357.

madhuparājiparājitamāninijanamanahsumanahsurabhisriyam /
 abhūt varitavārijaviplamvam sphutitatāmratatāmrvanam jagat // 360 //¹

จากตัวอย่างนี้ จะเห็นว่าคำที่ซ้ำอยู่ตรงกลางของบาท ซึ่งไม่ได้อยู่ในตำแหน่งเหมือนกันทั้ง ๔ บาท จะเห็นได้ว่าอยู่ก่อนไปทางต้นบาทก็มี กลางบาทก็มี ดังนั้น ยมกชนิดนี้จึงมีอยู่ได้ทุกตำแหน่งในแต่ละบาท.

เมื่อได้พิจารณาลักษณะคำประพันธ์แต่ละบทในเรื่องพุทธจรีตตั้งแต่ต้นจนจบแล้ว ปรากฏว่าลักษณะของยมกที่มีมมฺหฺอริบาย และยกตัวอย่างมาแสดงนั้นมีปรากฏในเรื่องพุทธจรีตเฉพาะยมกที่ไม่มีตำแหน่งของการซ้ำคำแน่นอน

ยมกในเรื่องพุทธจรีตชนิดนี้มีจำนวน ๑๓ แห่ง มีลักษณะดังตัวอย่าง

tatah sa bāspapratipūrnalocanas turāṅgamādāya turāṅgamānugah /
 viveśa sokābhihato 'nrpākṣayam yudhāpinīte ripuneva bhartari // (J.VII.16)

"ลำดับนี้ คนเลี้ยงม้าผู้มัวดวงตาเต็มไปคายน้ำตา พร้อมด้วยม้า, เข้าไปแล้วสู่ปราสาท
 โศกเศร้าเหมือนคังว่า นายถูกขาศึกฆาตายเสียแล้ว"

ยมกในบทนี้ คือ คำว่า turāṅgam ซึ่งแปลว่า ม้า กับคำว่า turāṅgam ซึ่งยังไม่มี
 ความหมายในส่วน of คำว่า turāṅgama ที่แปลว่า ม้า.

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ Kāv. IX.360, p. 360.

ดูคำแปลใน Kāv. IX, หน้า 361.

ยมกจำนวน ๑๓ แห่งในเรื่องพุทธจริต^๑

มีปรากฏใน

C. I. 14ab,	C. I. 15acd,	C. I. 16ab,	J. II. 32cd,
J. III. 38a,	J. IV. 18ab,	J. V. 25ab,	J. V. 26c,
J. V. 32acd,	J. VII. 1bcd,	J. VII. 2abc,	J. VII. 11ab,
J. VII. 25d,	J. VII. 26abd,	J. VII. 27b.	J. VIII. 16b,
J. VIII. 27ab,	J. VIII. 31cd,	J. VIII. 60a,	J. VIII. 78d,
J. VIII. 80d,	J. VIII. 85b,	J. IX. 2bd,	J. IX. 8cd,
J. IX. 48cd,	J. IX. 65d,	J. X. 17acd,	J. X. 33abcd,
J. XI. 23d,	J. XI. 24d,	J. XI. 25d,	J. XI. 26d,
J. XI. 27d,	J. XI. 28d,	J. XI. 29d,	J. XI. 30d,
J. XI. 31d,	J. XI. 32d,	J. XI. 33d,	J. XI. 63d,
J. XII. 27cd,	J. XII. 40cd,	J. XII. 44ab,	J. XII. 58bcd,
J. XII. 70cd,	J. XIII. 21cd,	J. XIII. 26abcd,	J. XIV. 7abd,
J. XIV. 8cd,	J. XIV. 19b,	C. XIV. 37d,	C. XIV. 38bd,
C. XIV. 39d,	C. XIV. 40d,	C. XIV. 41d,	C. XIV. 42d,
C. XIV. 43d,	C. XIV. 44d,	C. XIV. 45d,	C. XIV. 46ac,
C. XIV. 47ac,	C. XIV. 52cd,	C. XIV. 86abc,	C. XV. 17ab,
C. XV. 19ab,	C. XVI. 56a,	C. XVI. 71d,	C. XVI. 78cd,
C. XVI. 79abcd,	C. XVI. 101d,	C. XVI. 102abcd,	C. XVI. 103abc,
C. XVII. 25d.			

^๑ ฎีกาพิเศษ, หน้า ๑๒๕-๑๓๖.

เศสข (Śleṣa)

เศสข เป็นศัพท์หลังการที่มีลักษณะเป็นการเล่นคำ (punning) หมายถึง การเล่นคำที่มีความแตกต่างกันด้านองค์ประกอบพื้นฐานและด้านความหมาย แต่มีรูปคำและมีเสียงเป็นอย่างเดียวกัน เศสขแบ่งเป็น ๘ ชนิดตามลักษณะของการพ้องเสียง^๑ ดังนี้

๑. วรรณเศสข (Varṇa-śleṣa)
๒. ปทเศสข (Pada-śleṣa)
๓. ลิงคเศสข (Linga-śleṣa)
๔. วจนเศสข (Vacana-śleṣa)
๕. ภาษาเศสข (Bhāṣā-śleṣa)
๖. ประกฤติเศสข (Prkṛti-śleṣa)
๗. ปรัตยยเศสข (Pratyaya-śleṣa)
๘. วิภักติเศสข (Vibhakti-śleṣa)

เนื่องจากการวิเคราะห์องค์ประกอบพื้นฐานของคำ เพื่อกำหนดความหมาย เป็นส่วนสำคัญในการพิจารณาเศสขเหล่านี้ มัมมภูจะจึงเรียกเศสขทั้งหมดนี้ว่า สังคเศสข (Sabhaṅga-śleṣa)^๒

¹ Kāv. IX.84, p. 360.

Vācyabhedanā bhinnā yad yugapadbhāsanasprśah /
silasyanti śabdāḥ śleṣo'sāvaksarādibhirastadhā // 84 //

² Kāv. IX, 364.

. . . / ittham sabhaṅgapadatve astadhā /

ส่วนเศสข ที่ไมไดอาศัยการวิเคราะห์หองคัประกอบพื้นฐานของคำ เพื่อกำหนดความหมาย เพราะความหมายที่แตกต่างกันแฝงอยู่ในศัพท์แล้ว มัมมฏะ เรียกเศสขประเภทนี้ว่า อภังคเศสข (Abhaṅga-sleṣa) ซึ่งนับเป็นเศสขชนิดที่ ๙^๑ ดังนั้นตามมติของมัมมฏะ เศสขจึงมีอยู่ ๙ ชนิด มีลักษณะและตัวอย่าง ดังนี้

๑. วรรณเศสข (Varna-sleṣa)

วรรณ หรือ วรณ หมายถึง ตัวอักษร^๒ คือ พยัญชนะ, สระ หรือเสียง และเครื่องหมายต่าง ๆ ที่ใช้ประกอบเป็นคำในภาษา วรรณเศสขจึงเป็นเศสขที่มีเสียงอักษรสัมพันธ์กับการพองรูปและเสียง ซึ่งเป็นผลให้มีความหมาย ๒ นัย เมื่อมีการแยกองค์ประกอบของคำ^๓ ดังตัวอย่าง

alamkārah saṅkākarāṅarakapalam pañjano

visirnāngo Bhr̥ṅgi vasu ca vṛṣa eko gatavayāh /

avastheyam sthānor api bhavati sarvamaraguro -

vidhau vakre mūrdhni sthitavati vāyam ke punar amī // 361 //

^๑ Kāv. IX.85ab, p. 366.

bhedabhāvāt prakṛtyāderbhedo 'pi navamo bhavet /

^๒ Monier Monier-Williams, A Sanskrit - English Dictionary, p. 924.

^๓ Kāv. IX, p. 360.

^๔ Kāv. IX.361, p. 362.

ดูคำแปลใน Kāv. IX, หน้า 363.

จากตัวอย่าง vidhau ในบาทสุดท้ายเป็นรูปวิภัติที่ ๑ เอกพจน์ เพศชาย ของ vidhu ซึ่งมีความหมายว่า "ดวงจันทร์"^๑ และ vidhi ซึ่งมีความหมายว่า "เคราะห์ร้าย"^๒ ดังนั้น vidhau จึงเป็นคำพ้องรูปและเสียงเนื่องมาจากเสียง u และ i ใน vidhu และ vidhi ที่มีความหมายต่างกัน

๒. ปทเสลช (Pada-sleṣa)

ปท หมายถึง คำที่ประกอบด้วยวิภัตินามหรือวิภัตติอาชยาศหรือคำที่ประกอบด้วยปัจจัยของ อพยยศัพท์^๓ ปทเสลช จึงเป็นเสลชที่มีปทเป็นเครื่องกำหนดความหมายในการพ้องรูปและเสียง ดังตัวอย่าง

prthukārtasvarapātram bhūsitānissesa-pariṣājanam deva /
vilasatkarenugahanam samprati samamāvayoh sadanam // 362 //

จากตัวอย่างนี้ prthukārtasvarapātram เป็นคำสมาสที่ประกอบด้วยคำว่า prthu (กว้างขวาง, มาก) kārtasvara (ทองคำ) และ pātram (ภาชนะ) ดังนั้น prthukārtasvarapātram จึงหมายความว่าภาชนะที่ล้วนแล้วด้วยทองคำ^๔

^๑ Monier Monier-Williams, A Sanskrit - English Dictionary, p. 968.

^๒ Ibid.

^๓ Ibid., p. 583.

^๔ Kāv. IX.362, p. 362.

ดูคำแปลใน Kāv. IX, หน้า 363.

^๕ Kāv. เชียงธรรม, p. 363.

นอกจากนี้ prthukārtasvarapātram ยังมีความหมายว่า ที่รองรับ, เสียงที่แสดง ความเจ็บปวดของเด็กทั้งหลาย^๑ ถ้าแยกคำสมาสน์นี้ออกเป็น prthuka (เด็ก) āta (ความเจ็บ ปวด) svara (เสียง) และ pātra (ที่รองรับ)

ดังนั้น prthukārtasvarapātram จึงเป็น ปทเศลช เพราะมีความสัมพันธ์กับท prthukānām (bālānām) ārtasvaram pātram และ prthu (bahulam) kārtasvarasya (svarnasya)

๓. ลึงคเศลช (Līṅga-sleṣa) หมายถึง เศลชที่มีลึงคเป็นเครื่องกำหนดการพอง- เสียง ผู้วิจัยจะใหตัวอย่างของลึงคเศลช พร้อมกับวจนเศลช

๔. วจนเศลช (Vacana-sleṣa) หมายถึง เศลชที่มีพจนเป็นเครื่องกำหนดการพอง เสียง ดังตัวอย่าง

bhavitaprahavavilokanapranayini nīlotpalaspardhini
dhyānālambanatām samādhiniratāir nīte hitaprāptaye /
lāvanyasya mahānidhī rasikatām lakṣmīdr̥sostanvatī
yusmākaṃ kurutām bhavātīśamanam netre tanuvā hareḥ // 363 //

จะเห็นได้ว่าคำที่ขีดเส้นใต้ ไต่แก

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ Monier Monier Williams, A Sanskrit - English Dictionary,
p. 149, 649.

^๒ Kāv. IX.363, p. 362.

ดูคำแปลใน Kāv. IX, หน้า 363.

- pranayinī เป็นไค้หัง ทวิพจน์ นบุ้สกลิงค์ และ เอกพจน์ อิตถीलิงค์ ของคำว่า pranayin¹
 spardhinī เป็นไค้หัง ทวิพจน์ นบุ้สกลิงค์ และ เอกพจน์ อิตถीलิงค์ ของคำว่า spardhin²
 nīte เป็นไค้หัง ทวิพจน์ นบุ้สกลิงค์ และ เอกพจน์ อิตถीलิงค์ ของคำว่า nīta³
 mahānidhī เป็นไค้หัง ทวิพจน์ นบุ้สกลิงค์ และ เอกพจน์ อิตถीलิงค์ ของคำว่า mahānidhi⁴
 stanvatī เป็นไค้หัง ทวิพจน์ นบุ้สกลิงค์ และ เอกพจน์ อิตถीलิงค์ ของคำว่า stanvatī⁵

๕. ภาษาเศลษ (Bhāsā-slesa)

ภาษาเศลษ หมายถึง เศลษ ที่มีการใช้ ภาษา เป็นเครื่องกำหนดการพ้องรูปและเสียง ซึ่งเป็นผลให้ความหมายต่างกัน^๖ ดังตัวอย่าง

maha desu rasam dhamme tamavasamanam gamagamā hara ne /

harabahu saranam tam cittamoham avasara u me sahasā // 364 //⁷

บทประพันธ์บทนี้เป็นภาษาปรากฏต ถ้าอ่านเป็นภาษาสันสกฤต ความหมายก็ย่อมจะแตกต่างออกไป

^๑ Monier Monier - Williams, A Sanskrit - English Dictionary, p. 660.

^๒ Ibid., p. 1268.

^๓ Ibid., p. 564.

^๔ Ibid., p. 794.

^๕ Ibid., p. 1257.

^๖ Kāv. IX, p. 362.

^๗ Kāv. IX.364, p. 362.

ดูคำแปลใน Kāv. IX, หน้า ๓๖๓.

ถ้าอ่านเป็นภาษาสันสกฤต

mahyam dehi rasam dharme tamovadāsāmāsam gamāgamaddhara nah /
haravadhu! śaranam tvam cittama ogho'pasaratu me sahasā //¹

๖. ประภฤติเศลษ (Prakṛti-sleṣa)

ประภฤติเศลษ หมายถึง เศลษที่มีการใช้ ธาตุ เป็นเครื่องกำหนดการพ้องรูป และเสียง ซึ่งเป็นผลให้ความหมายต่างกัน ดังตัวอย่าง

ayam sarvāni śāstrāni hr̥di jñeṣu ca vaksyati /
sāmarthyakṛd amitranām mitrahām ca nṛpātmajah // 365 //²

vaksyati และ sāmarthyakṛd เป็นประภฤติเศลษ ซึ่งมีที่มาจาก ธาตุ ที่มีเสียง และรูปพ้องกัน แต่ความหมายต่างกันคือ "vaksyati" เป็นอาชยาดแสดงอานาคตกาล บุรุษที่ ๓ เอกพจน์ มาจากธาตุ vac แปลว่า "พูด"^๓ หรือ ธาตุ vah แปลว่า "นำไป, ถูไป"^๔ ส่วน "sāmarthyakṛd" เป็นคำสมาส ประกอบด้วย sāmarthya กับ kṛt หนึ่ง kṛt มาจาก kṛ ธาตุ ในความว่า "กระทำ"^๕ หรือ ธาตุ kṛt ในความว่า "ตัด"^๖ ก็ได้ ทั้งนี้ sāmarthyakṛd จึงมีความหมายทั้ง "ผู้ให้กำลัง" หรือ "ผู้ตัดกำลัง"

^๑ Kāv. IX, p. 362.

ดูคำแปลใน Kāv. IX, หน้า 365.

^๒ Kāv. IX.365, p. 364.

ดูคำแปลใน Kāv. IX, หน้า 365.

^๓ Monier Monier - Williams, A Sanskrit - English Dictionary, p. 912.

^๔ Ibid, p. 933.

^๕ Ibid., p. 300.

^๖ Ibid., p. 304.

๑. ปรัตยยเสลช (Pratyaya-sleṣa)

ปรัตยยเสลช หมายถึง เสลชที่มีปัจจัยเป็นเครื่องกำหนดการพ้องรูปและพ้องเสียง ซึ่งเป็นผลให้ความหมายต่างกัน ดังตัวอย่าง

rajaniramanamauleh pādapadyavaloka-
kṣanasamayaparāptāpūrvasampatsahasram /
pramathanivahamadhye jātucit tatprasādād-
aham ucitarucih syān nanditā sa tathā me // 36 //

"nanditā" แสดงปัจจัยเสลช เพราะมีปัจจัยนามกิต tr และปัจจัยศัพท์ิต tā แสดงภาวะเป็นเครื่องกำหนดการพ้องรูป และเสียง ดังนี้ nand ธาตุ ในความยินดี ประกอบปัจจัย tr ได้รูปเป็น nanditr แจกปฐมวิภक्ति เอกพจน์ เพศชาย ได้รูปเป็น nanditā (ผู้ให้ความยินดี)^๑ ซึ่งพ้องกับคำว่า nanditā ซึ่งมาจาก nandi (นันทิคนสนิทของพระศิวะ) ลงปัจจัยศัพท์ิต tā ได้รูป nanditā (ความเป็นแหงนันทิ, คนสนิทของพระศิวะ)^๒

๒. วิภक्तिเสลช (Vibhakti-sleṣa)

วิภक्तिเสลช หมายถึง เสลชที่มีวิภक्तिเป็นเครื่องกำหนดการพ้องรูปและพ้องเสียง ซึ่งมีผลให้ความหมายต่างกัน ดังตัวอย่าง

^๑ Kav. IX.365, p. 364.

ดูคำแปลใน Kav. IX, หน้า 365.

^๒ Monier Monier - Williams, A Sanskrit - English Dictionary, p. 526.

^๓ Ibid., p. 527

sarvasvam hara sarvasya tvam bhavachedatatparah /
 nayopakārasāmmukhyam āyāsi tanuvartanam // 367 //¹

hara, bhava และ āyāsi แสดงวิภक्तिพิเศษ กล่าวคือ "hara" ลงวิภक्तिกริยา แสดงเอกพจน์ บุรุษที่ ๒ ปัจจุบันวิภक्ति (imperative) ของธาตุ hr ในความว่า "นำไป"^๒ ซึ่ง พ้องเสียงและพ้องรูปกับ hara ซึ่งลงวิภक्तिนาม แสดงเอกพจน์ เพศชาย อาลปนะ ของคำว่าhara ซึ่งหมายถึงพระศิวะ^๓ ดังนั้น hara จึงมีความหมาย ๒ นัยว่า "จงนำไป" และ "กูรพระศิวะ"^๔

ส่วน bhava กับ āyāsi ก็เช่นกัน คือ ลงวิภक्तिกริยา หรือ ลงวิภक्तिนาม แสดง อาลปนะ.

๘. อังกศเลษ (Abhaṅga-sleṣa)

อังกศเลษ หมายถึง เลษที่ประกอบด้วยคำพ้องรูปและเสียงที่มีความหมาย ๒ นัยแฝงอยู่ โดยไม่ต้องอาศัยการวิเคราะห์องค์ประกอบของคำเข้าช่วย^๕ ดังตัวอย่าง

yo'sakṛt paragotrānām paksacchedakṣanaksamah /
 /satakoti^ḍatām bibhrad vibudhendrah sa rājate // 368 //⁶

^๑ Kāv. IX.367, p. 364.

^๒ Monier Monier - Williams, A Sanskrit-English Dictionary, p. 1039.

^๓ Ibid., p. 1289.

^๔ Kāv. IX, p. 366.

^๕ Kāv. IX.85ab, p. 366.

bhedābhāvāt prakṛtyāderbhedo'pi navamo bhavet //

^๖ Kāv. IX. 366.

^๗ ดูคำแปลใน Kāv. IX. หน้า 367.

คำที่ขีดเส้นใต้ เป็น อังกศเลข เพราะมีความหมาย ๒ ความหมายแฝงอยู่โดยผู้อ่านไม่ต้องแยกองค์ประกอบของคำในการพิจารณาเลข

paragotrāṇām มีความหมาย ๒ นัย คือ แหงโคตรของศัตรูทั้งหลาย และแหงภูเขาใหญ่ทั้งหลาย ส่วน pakṣacchedakṣanakṣamah มีความหมาย ๒ นัยเช่นกัน คือ ผู้มีความสามารถโจมตีพวกพ้องในชั่วพริบตา และผู้มีความสามารถพังทลายเทือกเขาในชั่วพริบตา.

เมื่อพิจารณาเรื่องพุทธจริตแล้ว เลขในเรื่องพุทธจริตมีเพียงชนิดเดียว คือ อังกศเลข ซึ่งมีอยู่ ๒๓ แหง ปรากฏอยู่ในบทประพันธ์ ๑๑ สรรค สรรคที่ไม่มี ได้แก่ สรรคที่ ๖, ๘, ๙, ๑๐, ๑๒ และ ๑๕.

เลขจำนวน ๒๓ แหง^๑ มีดังนี้

C.I.5a,	C.I.9c,	C.I.10abcd,	C.I.14c,
J.I.56d,	J.I.87b,	J.I.88d,	J.II.36d,
J.II.52d,	J.III.8c,	J.IV.47b,	J.IV.88c.
J.V.32a,	J.V.40a,	J.V.87c,	J.VII.19c,
J.XI.61a,	J.XIII.57b,	J.XV.75c,	J.XV.105a,
J.XVI.98c,	J.XVI.102d,	J.XVII.28b.	

ตัวอย่างของเลขในเรื่องพุทธจริต

yadvedikātoranasimhakarnairatnairdadhānam prativeśma śobhām /
jagatyadrṣṭveva samānamanyatspardhām svagehairmitha eva cakre // (C.I.5)

"(พระนางนั้น) กระทำแล้ว(ให้เกิด)ซึ่งความอิจฉากันและกันควยเรือนของตน ราวกับไม่เห็นสิ่งอื่นที่เหมือนกันในโลกนี้, ทรงไว้วางซึ่งความงาม(ด้วยการตกแต่งอันวิจิตร)ในเรือนควยรัตนะต่าง ๆ (ที่ประดับอยู่) บนที่นั่งและประตูล้วนตกแต่งเป็นรูปสิงห์."

^๑ ฎภาคผนวก, หน้า ๑๓๖-๑๔๐.

หรือแปลข้อความที่ขีดเส้นใต้ได้อีกความหมายหนึ่งว่า

" . . . ควยรณะต่าง ๆ (ที่ประทับอยู่) บนที่นั่ง บนประตูและบน (สิ่งประทับ) รูปสิงห์.

จากตัวอย่าง คำที่ขีดเส้นใต้แปลได้ ๒ อย่าง เพราะแปลคำสมาสนี้ได้ ๒ ความหมาย.

bhūbhṛtparārdhyo'pi sapakṣa eva pravṛttadano'pi madānupetaḥ /
īso'pi nityam samadr̥stipātaḥ saumyasvabhāvo'pi pṛthupratāpah // (C.I.10)

เศษในบทประพันธ์บทนี้ คือ แปลคำในบทนี้ได้ ๒ ความหมาย ดังนี้.

ความหมายที่ ๑

"เมว่าพระองค์จะเป็นผู้ประเสริฐสุดของพระราชาทั้งหลาย แต่พระองค์ก็มีพวกพ้อง,
เมว่าพระองค์จะเป็นผู้บำเพ็ญทาน แต่พระองค์ก็ไม่ทรงหยิ่งทะนงตัว,
เมว่าพระองค์จะเป็นผู้เป็นใหญ่ แต่พระองค์ก็มีการมองที่เสมอกันเป็นนิตย์,
เมว่าพระองค์จะเป็นผู้เยือกเย็นดุจดวงจันทร์ แต่พระองค์มีอำนาจอันรอนแรง."

ความหมายที่ ๒

"เมว่าพระองค์จะเป็นจอมแห่งภูเขา แต่พระองค์ก็มีปีก,
เมว่าพระองค์จะเป็นผู้มีน้ำมนต์ของช่างตมมัน แต่พระองค์ก็ไม่เคยมีวเม,
เมว่าพระองค์จะเป็นพระอิศวร แต่พระองค์ก็มีสองตาตลอดกาล,
เมว่าพระองค์จะมีลักษณะเป็นดวงจันทร์ แต่พระองค์มีความรอนแรงดุจดวงอาทิตย์."

ลักษณะของศัพท์พาลังการในเรื่องพุทธจริที่ได้อีกวิชาวิเคราะห์มานี้ จึงมีอยู่ ๓ ประเภท
ประเภทที่มีมากที่สุด คือ อนุปราสนิควดตยอนุปราสนิมี่จำนวน ๑๓,๓๕๘ แห่ง ประเภทที่มีมากรองลง
มาตามลำดับ ได้แก่ อนุปราสนินิเจกานุปราสนิมี่จำนวน ๕๒๒ แห่ง, ลากานุปราสนิมี่จำนวน ๑๕๕ แห่ง
ประเภทที่มีน้อย ได้แก่ ยมกมีจำนวน ๑๓ แห่ง และเศษมีจำนวน ๒๓ แห่ง

เมื่อพิจารณาศัพท์พาลังการในแต่ละสรรคแล้ว วดตยอนุปราสนิมี่อยู่มากที่สุดในทุกสรรค และ
ในแทบทุกบาท ส่วนศัพท์พาลังการประเภทอื่นมีปรากฏในแต่ละสรรค ดังแสดงในตารางต่อไปนี้

สรรพคดี	เจกานุปราสาท	ลาภานุปราสาท	ยมก	เศลษ
๑	๒๗	๗	๓	๗
๒	๑๘	๑๘	๑	๒
๓	๒๔	๘	๑	๑
๔	๒๓	๑๐	๑	๑
๕	๒๕	๓	๓	๑
๖	๑๕	๕	-	๓
๗	๒๕	๘	๖	-
๘	๑๘	๘	๗	๑
๙	๔๔	๑๔	๔	-
๑๐	๒๐	๕	๒	-
๑๑	๓๐	๗	๑๒	๑
๑๒	๓๘	๒๖	๕	-
๑๓	๒๘	๘	๒	๑
๑๔	๑๘	๑๖	๑๖	-
๑๕	๒๐	๑๐	๒	๒
๑๖	๒๔	๓๔	๗	๒
๑๗	๑๘	๔	๑	๑
รวม	๔๒๒	๑๘๘	๗๓	๒๓

ตารางนี้แสดงให้เห็นว่า ในเรื่องพุทธจริตทั้ง ๑๗ สรรคดี^๑ มีเจกานุปราสาทปรากฏอยู่ในแต่ละสรรคจำนวนใกล้เคียงกัน ตลอดทั้งเรื่อง ลาภานุปราสาทมีปรากฏอยู่มากในหลายสรรคคือ สรรคดี ๒

^๑ ๑ เนื้อเรื่องย่อแต่ละสรรค, หน้า ๒๔-๓๑.

ว่าด้วยตอนเสวยสุขในอันเตปุระ, สรรคที่ ๘ ว่าด้วยตอนมหากิเนษกรรม, สรรคที่ ๑๒ ว่าด้วยตอนเสด็จไปพบอราทดาบส, สรรคที่ ๑๔ ว่าด้วยตอนตรัสรู้, และสรรคที่ ๑๖ ว่าด้วยการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ยมก็มีปรากฏอยู่มากในสรรคที่ ๑๑ และ สรรคที่ ๑๔ ซึ่งว่าด้วย ตอนทรงบอกปัดกามคุณ และตอนตรัสรู้ ตามลำดับ ส่วนโคลงมีแทรกอยู่น้อยมากในแต่ละสรรค

ผู้วิจัยจึงเห็นว่า อัสวโมห นิยมใช้ศัพท์หลังการประภทซ้ำคำ คือ ลาฎานุปราส และยมก ในตอนสำคัญของเรื่อง เช่น ตอนเสด็จออกมหากิเนษกรรม และตอนตรัสรู้ เป็นต้น และนิยมใช้ศัพท์หลังการประภทอนุปราสมากที่สุด ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า ในระยะที่อัสวโมหแต่งเรื่องพุทธจริตนั้น (ประมาณ ๑๐๐-๓๐๐ A.D.)^๑ เป็นระยะที่ทฤษฎีการประพันธ์บางอย่างเพิ่งเป็นที่นิยมของกวี^๒ รวมทั้งอนุปราสและยมกด้วย ศัพท์หลังการประภทอื่นจึงมีน้อยในเรื่องพุทธจริต และบางประภทไม่มีปรากฏอยู่เลย.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ P.V. Kane, History of Sanskrit Literature, p. 339.

² Ibid.